



UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

FACULTAT DE CIÈNCIES DE L'EDUCACIÓ I PSICOLOGIA

SEU BAIX PENEDÈS

TREBALL FI DE GRAU

***LA MORT I EL DOL A LES AULES
D'EDUCACIÓ INFANTIL***

ALUMNA: Georgina Tomàs Sifres

georgina.tomas@estudiants.urv.cat

TUTORA: Fabrícia Castro da Silva

fabricia.castro@urv.cat

El Vendrell, 31 de maig de 2024

CURS: 2023/2024

AGRAÏMENTS

M'agradaria començar agraint a totes les persones que han fet que aquest treball hagi estat possible.

En primer lloc, a la meva tutora del treball de fi de grau, Fabrícia Castro da Silva, per donar-me la confiança necessària des del primer moment, i després per l'orientació i seguiment. I també per proporcionar material i recursos necessaris per continuar endavant en aquest procés de recerca.

En segon lloc, a totes les meves companyes i companys acadèmics que han estat presents en tot moment per oferir ajuda, coneixements i reflexions.

En tercer lloc, a tots els professionals de l'educació que han dedicat un temps a respondre, atendre les meves intervencions i proporcionar-me contactes, sense aquests no hagués estat possible la investigació.

I finalment, agrair de tot cor a la meva família i amics per la paciència, ajuda i comprensió en els moments més necessaris al llarg de la realització d'aquest treball.

RESUM

El fenomen de la mort ha estat sempre present al llarg de la història humana. Ens envolta constantment, però encara és considerat un tema tabú a la societat contemporània. Constitueix una part inevitable de la vida que sovint es pren precaució d'evitar, ja que la seva naturalesa genera por i perplexitat als humans. Tant a les llars com a les escoles, rares vegades se'n parla, de manera que quan ens enfrontem a la mort, les emocions que ens desperten són profundes i sovint no sabem com gestionar-les.

Davant d'aquesta situació, aquest estudi examina com es tracta el tema de la mort en els entorns educatius de l'Educació Infantil, considerant la seva importància en el desenvolupament dels infants i la influència en docents i famílies. En primer lloc, s'estableix un marc teòric que defineix el concepte de la mort i el dol, juntament amb els seus aspectes relacionats, com ara els diferents tipus de pèrdues i dols, la comprensió de la mort en les diferents edats i el paper dels adults en l'acompanyament dels infants davant la pèrdua.

A continuació, es recullen les opinions i aportacions de mestres d'Educació Infantil i professionals que actuen com a referents pedagògics als centres, per tal de conèixer quines estratègies utilitzen, com aborden aquest tema a l'aula i quines dificultats es troben. Posteriorment, aquesta anàlisi qualitativa i quantitativa són analitzats.

Finalment, es presenten conclusions i propostes de millora centrades en idees que poden contribuir a enfortir el treball educatiu entorn de la mort i, ja per acabar un producte final creat per mi mateixa enfocat, sobretot a les famílies i els infants.

En definitiva, aquest treball pretén oferir una visió comprensiva i pràctica sobre com abordar el tema de la mort a l'Educació Infantil, amb l'objectiu de contribuir a una educació més completa i humana que prepari als infants per afrontar tots els aspectes de la vida, incloent-hi la pèrdua i el dol.

Paraules clau: Pèrdua, Mort, Dol, Vincle Afectiu, Educació Infantil.

RESUMEN

El fenómeno de la muerte ha estado siempre presente a lo largo de la historia humana. Nos rodea constantemente, pero todavía es considerado un tema tabú en la sociedad contemporánea. Constituye una parte inevitable de la vida que a menudo se toma precaución de evitar, puesto que su naturaleza genera miedo y perplejidad a los humanos. Tanto en los hogares como en las escuelas, rara vez se habla, de forma que cuando nos enfrentamos a la muerte, las emociones que nos despiertan son profundas y a menudo no sabemos cómo gestionarlas.

Ante esta situación, este estudio examina cómo se trata el tema de la muerte en los entornos educativos de la Educación Infantil, considerando su importancia en el desarrollo de los niños y la influencia en docentes y familias. En primer lugar, se establece un marco teórico que define el concepto de la muerte y el luto, junto con sus aspectos relacionados, como por ejemplo los diferentes tipos de pérdidas y lutos, la comprensión de la muerte en las diferentes edades y el papel de los adultos en el acompañamiento de los niños ante la pérdida.

A continuación, se recogen las opiniones y aportaciones de maestras de Educación Infantil y profesionales que actúan como referentes pedagógicos en los centros, para conocer qué estrategias utilizan, cómo abordan este tema en el aula y qué dificultades se encuentran. Posteriormente, este análisis cualitativo y cuantitativo son analizados.

Finalmente, se presentan conclusiones y propuestas de mejora centradas en ideas que pueden contribuir a fortalecer el trabajo educativo en torno a la muerte y, ya para acabar un producto final creado por mí misma enfocado, sobre todo a las familias y los niños.

En definitiva, este trabajo pretende ofrecer una visión comprensiva y práctica sobre cómo abordar el tema de la muerte en Educación Infantil, con el objetivo de contribuir en una educación más completa y humana que prepare a los niños para afrontar todos los aspectos de la vida, incluyendo la pérdida y el luto.

Palabras clave: Pérdida, Muerte, Luto, Vínculo Afectivo, Educación Infantil.

ABSTRACT

The phenomenon of death has always been present throughout human history. It constantly surrounds us, but it is still considered a taboo subject in contemporary society. It is an unavoidable part of life that is often taken care to avoid, since its nature generates fear and perplexity to humans. In both homes and schools, it is rarely spoken, so when we face death, the emotions that wake us up are deep and we often do not know how to manage them.

Given this situation, this study examines how the issue of death in the educational environments of Early Childhood Education is treated, considering its importance in the development of children and the influence on teachers and families. Firstly, a theoretical framework is established that defines the concept of death and grief, together with its related aspects, such as the different types of loss and grief, the understanding of death at different ages and the role of adults in accompanying children against loss.

Below are the opinions and contributions of teachers of Early Childhood Education and professionals who act as pedagogical references in schools, in order to know what strategies they use, how they address this issue in the classroom and what difficulties they encounter. Subsequently, this qualitative and quantitative analysis is analyzed.

Finally, conclusions and proposals for improvement focused on ideas that can contribute to strengthening educational work around death and, already to finish a final product created by myself focused, especially on families and children.

In short, this work aims to offer a comprehensive and practical vision of how to address the issue of death in Early Childhood Education, with the aim of contributing to a more complete and humane education that prepares children to face all aspects of life, including loss and grief.

Keywords: Loss, Death, Grief, Affective Bond, Early Childhood Education.

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ.....	8
2. MARC TEÒRIC.....	11
2.1. Capítol 1. CONCEPTUALITZACIÓ DE LA MORT I EL DOL.....	11
2.1.1. El dol.....	11
2.1.2. La mort.....	12
2.1.3. El vincle afectiu.....	14
2.2. Capítol 2. LA PÈRDUA I EL DOL.....	16
2.2.1. Tipus de pèrdues.....	16
2.2.2. Característiques i símptomes del dol.....	18
2.2.3. Tipus de dol.....	19
2.2.4. Fases i etapes del dol.....	20
2.3. Capítol 3. EL DOL I LA MORT EN ELS INFANTS.....	24
2.3.1. El dol en els infants.....	24
2.3.2. Com entenen la mort en la infància: evolució del concepte i reaccions segons l'edat.....	25
2.3.3. El dol i la mort en el context educatiu.....	29
2.3.3.1. Com parlar de la mort a l'escola.....	30
3. MARC PRÀCTIC.....	32
3.1. Disseny metodològic de la investigació.....	32
3.1.1. Objectius.....	33
3.1.2. Mètode d'investigació.....	34
3.1.2.1. Mostra.....	35

3.1.2.2. Població.....	35
3.1.3. Selecció i definició dels casos.....	36
3.1.4. Tècniques de recollida d'informació.....	36
3.1.4.1. Entrevistes.....	36
3.1.4.2. Qüestionari.....	40
3.2. Anàlisi de resultats.....	42
3.2.1. Anàlisi de les entrevistes.....	43
3.2.1.1. Entrevistes Mestres.....	43
3.2.1.2. Entrevistes Psicopedagogues.....	45
3.2.2. Anàlisi del qüestionari a mestres.....	46
4. CONCLUSIONS I PROPOSTES DE MILLORA.....	54
4.1. Conclusions de la investigació.....	54
4.2. Valoracions del procés d'investigació.....	57
4.3. Propostes de millora.....	58
4.4. Producte final.....	60
5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	61
6. ANNEXOS.....	65
Annex I - Transcripció entrevista Mestre I.....	65
Annex II - Transcripció entrevista Mestre II.....	68
Annex III - Entrevista Mestre III.....	72
Annex IV - Transcripció entrevista gabinet psicopedagògic.....	75
Annex V - Entrevista equip d'orientació psicopedagògica i suport educatiu.....	79
Annex VI - Model qüestionari.....	81
Annex VII - Respostes qüestionari.....	84
Annex VIII - Producte final.....	98

ÍNDEX DE FIGURES I GRÀFICS

Figura I - Mapa conceptual	33
Gràfic I - Sexe	47
Gràfic II - Edat	47
Gràfic III - He presenciat casos de dol?	47
Gràfic IV - He treballat el dol a l'aula?	48
Gràfic V - Es tracta el dol a l'escola?	49
Gràfic VI - És convenient parlar-ho amb els infants?	49
Gràfic VII - El treball de la mort és suficient?	50
Gràfic VIII - Importància de treballar la mort	50
Gràfic IX - El dol a l'aula	51
Gràfic X - La formació és suficient?	52
Gràfic XI - Formació dels professionals	52

1. INTRODUCCIÓ

Totes les persones neixen, creixen i moren. Des del moment del naixement fins al moment de la mort passa molt de temps durant el qual una persona intenta viure tan bé com pot. Però, què vol dir viure? Segons Nietzsche, fundador del vitalisme, citat per Eagleton (2008), entenia la vida com una sèrie d'experiències humanes donades en un moment determinat, tant en l'àmbit social com personal i històric. Per tant, la vida vol dir guanyar experiència amb el temps.

És molt probable que molts dels éssers humans ens hàgim plantejat qüestions sobre la vida, el perquè de l'existència, així com, el de molts fenòmens que ocorren en la nostra rutina habitual. Tanmateix, és possible que la pregunta "Què vol dir deixar de viure?" hagi estat present en els nostres pensaments. És obvi que tots ignoren que quan morim, deixem de viure. Però, què vol dir morir? A. Fernández (2015) ens ho defineix de manera senzilla i clara, "morir significa el final de la vida y con ella acaba la existencia" (p. 7).

Aquest final de vida és difícil d'entendre per als adults i molt més per als infants. Moltes vegades no s'acaba d'acceptar tot i saber que és el cicle de vida de tots els éssers humans. Per tant, ens hem d'adonar que la mort existeix a la nostra vida.

I doncs, moltes vegades ens podem arribar a preguntar, "*Què passa quan es parla de la mort?*" L'experiència pròpia m'ha demostrat que la majoria de les persones s'espanten i crea en elles un sentiment de terror que arriba a crear rebuig a aquesta obvietat. Per això, és afirmable que la mort continua sent un tema tabú en la nostra societat. Segons P. Ariès (2011) en l'actualitat predomina una tendència en l'imaginari col·lectiu de negació de la mort que la converteix en tabú.

De manera que, a la nostra societat i cultura, la mort és un tema que ens agrada deixar de banda i per al qual no estem preparats. No ens en parlen a l'escola com a part natural de la vida. Fins i tot a les llars continua sent un tema del qual no es pot parlar, les famílies eviten respondre les preguntes de formes comprensibles que els infants els qüestionen. Els amaguen el tema per evitar que els afecti o molesti.

Sabent que els adults eviten parlar de la mort, es preocupen per l'arribada d'aquest moment i quan arriba aquest moment experimenten tant de dolor que els resulta difícil trobar una resposta. Com han de ser les experiències dels infants enfront aquest moment? Ho pateixen i ho viuen de la mateixa manera que els adults? Com se'ls hi hauria de comunicar i qui ho hauria de fer?

Els infants, com a tot ésser viu, també pateixen pèrdues de persones estimades i com a tot mortal estan submergits en el tabú que aquest tema suposa, ja que com a persones adultes intentem allunyar-los del patiment. Realment, totes les accions i actuacions són respectables, pel fet que no sabem si aquestes conductes són correctes o perjudicials.

Com a futura mestra, la nostra principal funció és educar, però, eduquem perquè puguin tractar amb totes les problemàtiques de la vida? Els preparem per passar processos de dol? Tenen suficients recursos per tractar-ho? Suposadament, les llars i escoles tenen molts números per trobar-se immersos en molts casos de morts de familiars d'alumnes. Llavors, els docents i professionals estan preparats per fer-ho? Quins recursos tenen?

Per tots aquests dubtes i inquietuds he cregut important investigar i fer una recerca de com es tracta la mort i el procés de dol en l'etapa d'Educació Infantil, ja que és tan important de referir com ho poden ser les llengües. Hauríem de tenir gran varietat de recursos i estar preparats per acompanyar als més petits en aquest procés tan dolorós.

En el context del tractament de la mort i el dol a les aules d'educació infantil, és fonamental considerar les directrius establertes pel Decret 21/2023, de 7 de febrer, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació infantil. Aquest decret subratlla la importància que els infants s'iniciïn en el reconeixement i l'expressió de les seves pròpies emocions i sentiments, i avancin en la identificació de les emocions i sentiments dels altres. Aquest marc normatiu reconeix que en els primers anys de vida, seran capaços d'identificar les sensacions i emocions que experimenten, i gaudiran i aprofitaran les possibilitats expressives del cos per manifestar-les. Aquestes orientacions són essencials per a l'abordatge del dol i la mort a l'educació infantil, ja que proporcionen una base sòlida per ajudar els infants a gestionar i expressar les seves emocions en moments de pèrdua.

Atenent la ignorància que ens proporciona el tema, ens qüestionem la pregunta que dona peu a aquest treball: Des de les escoles treballen la mort i el dol? Com ho fan?

De manera que, els següents motius són les raons principals per les quals he escollit aquest tema pel meu treball de fi de grau:

En primer lloc, diria que aquesta inquietud de voler indagar més en aquest tabú, ve donada a causa d'una situació personal. Haver passat per diversos processos de dol, han fet que al llarg del meu creixement personal reflexioni el com s'ha tractat, si era la millor manera i qui ha estat en aquests dolorosos moments. Des d'un punt de vista professional a l'escola.

En segon lloc, penso que en ser un tema tabú com he dit anteriorment, pot ser interessant de treballar i investigar. Tenint en compte que gràcies a aquest poden sorgir noves metodologies i propostes de treballs per treballar la part emocional a l'aula.

I finalment, considero que la mort està present en moltes cultures i religions, per tant, hi ha moltes creences i opinions diferents que generen debat i dona peu a què se'n parli.

Per totes aquestes reflexions i dubtes, el present estudi pretén atendre totes les problemàtiques plantejades englobades en un objectiu: *Conèixer i analitzar com es tracta la mort i el dol a les aules d'Educació Infantil.*

El present treball està dividit en tres blocs. El primer d'ells conforma tota la part del marc teòric, aquest proporciona la justificació científica a la investigació. Té com a gran objectiu demostrar que el treball es basa en diverses teories científiques. Per tant, és l'espai en què es mostren definicions, idees i teories existents.

El segon bloc és el marc metodològic o d'investigació i s'hi inclou una pregunta d'investigació, viable i rellevant, que finalment haurà de ser resposta a través d'una recollida de dades. És molt important tenir en compte fer una recerca en el camp de l'educació per poder potenciar-la i millorar-la.

Finalment, l'últim bloc el conformen les conclusions i les propostes de millora. Després de recollir dades, aquestes han de ser organitzades, valorades i analitzades, per així extreure'n conclusions. Aquestes ens han d'ajudar a respondre el nostre objectiu inicial.

2. MARC TEÒRIC

2.1. Capítol 1. CONCEPTUALITZACIÓ DE LA MORT I EL DOL

L'any 1944 Erik Lindeman, cap de Psiquiatria de l'Hospital General de Massachusetts, i tot el seu equip, van fer un gran estudi a causa de la desgràcia ocorreguda l'any 1942 en una sala de festes de Massachusetts. Un incendi va calar foc en aquell espai de celebració on més de 500 persones van morir. Tot l'equip de psiquiatres de l'hospital van estar durant molt de temps treballant amb els familiars dels difunts, prenent nota de les reaccions i fent així una descripció detallada del que avui en dia es coneix com a procés de dol.

En el procés de dol hi ha relacionats molts aspectes que a partir d'evidències, com també es va veure a partir del succés anterior, es produeixen en el món actual. La mort n'és un d'ells, i en molts casos és la causa que fa que aparegui el procés de dol. Segon aspecte que podem arribar a vincular directament amb aquest procés que produeix dolor. Aquest dolor varia en funció del vincle emocional que es tingui amb la persona que ha mort. Per tant, el vincle afectiu seria el tercer aspecte que intervé de forma directa en tot aquest procés.

2.1.1. *El dol*

La primera definició que s'adequa més al que estem analitzant, la va fer Freud l'any 1917, que parla sobre el dol com una reacció no només limitada a la pèrdua d'un individu estimat, sinó que també pot aplicar-se a la pèrdua de valors, ideals o símbols que són importants per a nosaltres com a individus o com a membres d'una comunitat o societat.

Seguint a aquesta primera definició, l'any 2011 Kroen també va voler fer la seva aportació, afegint que el concepte de dol prové d'una paraula llatina que significa “sentir un dolor profund”.

El dol és una “reacció normal davant la pèrdua d'un ésser estimat, o d'una persona amb la qual tenim un lligam emocional important.”(Díaz, 2004, p. 61). Aquesta ha estat una de les altres definicions, que en aquest cas va fer Immaculada Díaz en veure que les definicions anteriors tenien concordança, però no eren suficients. En fa una ampliació, però segueix en la línia de defensar que podem experimentar reaccions de dol davant de persones, però també davant d'objectes els quals hi tenim un vincle especial. Aquesta autora defensa la importància de tenir present que viure és créixer, evolucionar i canviar.

Aquell mateix any 2004, J. Tizón resumeix que el dol suposa una pèrdua, un procés i trencament d'un vincle. I que aquest concepte suposa un conjunt de processos psicològics i psicosocials per a la persona que l'experimenta.

No obstant això, quatre anys més tard, l'any 2008 S. Rojas reafirma el que autors anteriors deien fins a aquells moments afegint un petit matis a la definició. Afirmar que la reacció davant del dol és totalment personal i particular, i està condicionada per les estructures mentals i emocionals que més tard determinaran l'aparició de símptomes en la persona afectada.

En contradicció al que s'ha dit fins ara, no sempre la pèrdua d'algú del nostre entorn ens ha de portar a sentir dolor, molts cops no és així. En un estudi fet per A. Gea l'any 2006 ens detalla i afegeix que les raons per les quals no experimentem dolor davant una pèrdua socialment rellevant són diverses. És possible que faci temps que ens hàgim desvinculat de l'altra persona, o que potser ja havíem començat a oblidar quan va tenir lloc la separació, o que mai hagi existit un vincle afectiu. No només hi ha la mort física, sinó també la mort psíquica i la mort social. Per tant, d'acord amb aquest autor, el dolor emergeix quan tenim una connexió amb l'ésser que ha fallit.

En un llibre publicat l'any 2007, on L. Nomen fa un recull de diversos factors, com per exemple el personal, un moment d'abundant vulnerabilitat, factors del passat o històrics, com per exemple si s'han patit altres pèrdues recentment, el vincle relacional amb el qual s'ha perdut, i el tipus de pèrdua que ha estat tenint en compte factors circumstancials, condicionen el dolor i el procés.

Per enllestir aquests punts, una definició específica que abasta totes les contribucions dels diversos autors anteriors és la que ens diu que “El dolor produït per la pèrdua, l'absència o el trencament dels lligams afectius presenta diferents i diverses manifestacions al llarg d'un període de temps. Aquest procés i aquestes reaccions personals és el que anomenem el dol.” (Esquerda i Agustí, 2010, p. 53)

2.1.2. *La mort*

Des d'una perspectiva científica, segons C. Larrull (2005), ens defineix el concepte de la mort afirmant que la finalització vital representa l'extinció de l'existència. S'assenyala la suspensió de les activitats vitals que donen lloc a l'aparició de signes característics de la mort, com ara la

disminució de la temperatura corporal, l'enduriment del cos i l'inici del procés de desintegració.

Tanmateix, relacionat amb la definició científica anterior, que enfoca la mort des d'un punt de vista més biològic, l'autor Domingo afegeix que l'experiència de la mort és singular, extraordinària i deslliuradora, que ha de ser viscuda sense temor ni inquietud. Per aquest autor “La mort biològica és la reducció a zero de la seva tensió energètica i la detenció completa, definitiva i irreversible de les funcions vitals.”(Domingo, 2008, p. 18) La mort és un pas més cap a una forma de vida.

Segons una obra de Hans Küng i Walter Jens de l'any 1997, on l'any 2010 es publica una nova edició, emfatitzen i posen èmfasi que la mort biològica indica que, com a mínim, el cervell ha deixat de funcionar totalment i irremeiablement, i ja no és possible revifar-lo. La mort biològica és la mort del sistema central i la mort total la de tot l'organisme.

Com podem evidenciar, les aportacions del concepte de la mort des del punt de vista biològic tenen una relació entre elles i força semblances. Si continuem posant la mirada als anys noranta, localitzem altres percepcions que manifesten criteris semblants, com l'obra de Sueiro publicada per primer cop l'any 1995, però que en el nostre cas pres de referència l'edició de l'any 2013, desenvolupa la mort com el final de les funcions fonamentals bàsiques, com ho són el ritme cardíac i la respiració. Amb el cessament d'aquestes es dona la finalització de les funcions cerebrals i, així, culmina tot el fet d'existir.

Finalment, fer referència a l'article anomenat “El pensamiento de la muerte en Heidegger y Pierre Theilhard de Chardin” de J.J. Montiel publicat l'any 2003, on ens proposa diversos punts de vista per acabar de concloure la definició de mort.

El primer d'ells és des d'un punt de vista més psicològic o social, que ens porta a creure que la mort ens suposa un misteri, ja que, sense donar-nos compte la considerem un comiat, li posem fi a l'existència d'un ésser físic, de la corporeïtat o considerar la desaparició. Segons aquest mateix, “la muerte es lo más horrible que puede pasar, y de esta idea nace la de ser inmortales.” (Montiel, 2003, p. 61)

I, en segon lloc, destacar la idea que exposa tenint en compte les diferents cultures, ja que la mort ha estat sempre present i plena de rituals, acompanyada moltes vegades per la creença de què és un pas per anar a un lloc millor.

2.1.3. *El vincle afectiu*

Segons Esquerda i Agustí (2010), el que es perd mai no té el mateix valor per a tothom, ja que cadascú estableix un vincle diferent amb les persones, amb els animals i, també, amb les coses. La mesura del dolor ens la proporcionarà l'estretor del lligam que hi ha entre l'individu i allò que es perd.

“Para entender plenamente el impacto de una pérdida y la conducta humana a la que está asociada hace falta cierta comprensión del significado del apego.”(Worden, 2022, p. 33)

El llibre publicat per A. Gea l'any 2006, ens reitera la contribució que va proporcionar Worden l'any 1997, explicant que per comprendre el dol, és essencial primer entendre el que s'anomena afecte o lligam. Indica que el dol està associat a una pèrdua. Es perd alguna cosa que es considera important, i això ocasiona sofriment.

No obstant això, aquest expert ens il·lustra que l'afecte està relacionat amb l'aferrament de vincles. Aquesta afirmació pot semblar sorprenent, però, excloent la possibilitat de reprimir sentiments, la falta d'afecte impedeix la manifestació del dol. Per tant, la mort no necessàriament causa dolor, ja que pot donar-se la situació que no existeixi una connexió o s'hagi experimentat una desvinculació amb el temps.

Com a referent del vincle d'aferrament, tenim al psicòleg Bowlby, que segons el seu estudi publicat l'any 1980, els éssers tenen un instint innat a buscar la proximitat i el contacte amb les figures referents, sobretot en situacions d'angoixa o perill. Són vincles que poden aparèixer a curta edat, però que s'arriben a estendre al llarg de tota la vida.

Tornant a fer referència a l'obra de Worden (2022), menciona la teoria de l'aferrament de Bowlby. D'aquesta extreu la conclusió que ens proporciona una forma de comprendre la tendència innata de les persones a establir vincles emocionals profunds i com això condueix a reaccions emocionals intenses quan aquests vincles es posen en perill o es trenquen. Els primers referents familiars ofereixen, als seus fills o filles, bases segures per explorar el món, que després determinarà la capacitat d'aquest nen o nena a establir vincles emocionals forts al llarg de la seva vida.

Per tal causa, podem afirmar que quan parlem d'un vincle afectiu podem considerar que fa lligat de forma estreta amb el vincle d'aferrament.

Un article publicat en una revista acadèmica de M. Moneta l'any 2014 ens recorda tres aspectes bàsics a tenir en compte quan parlem de vincles i pèrdues.

En primer lloc, ens recorda que “El apego es la primera relación del recién nacido con su madre o con un cuidador principal que se supone es constante y receptivo a las señales”(Moneta, 2014, p. 266), continuant amb la idea que “Es un proceso que sirve de base a todas las relaciones afectivas en la vida y, en general, a todas las relaciones entre miembros de la misma especie.” (Moneta, 2014, p. 266) i finalment conclou afirmant que “El apego hacia personas significativas nos acompaña toda la vida”. (Moneta, 2014, p. 266)

Finalment, recuperant les paraules d'Esquerda i Agustí (2010), ens afirmen que allò que es perd no sempre té el mateix significat per a tothom, ja que cada persona crea una relació única. La intensitat del dolor serà determinada per la força del lligam entre l'individu i allò que ha perdut.

2.2. Capítol 2. LA PÈRDUA I EL DOL

La pèrdua i el procés de dol són elements crucials en el nostre estudi, per aquesta raó, considero fonamental dedicar un capítol específic per aprofundir en les característiques de cada un d'aquests conceptes.

Aquests dos conceptes lligats entre si, estan intrínsecament relacionats. No obstant això, la seva connexió és única: sense la pèrdua, no hi hauria dol, ja que aquest últim només es produeix quan s'experimenta una pèrdua. En contraposició, la pèrdua pot existir sense la presència del dol.

Consegüentment, al llarg d'aquest capítol hi ha diferents seccions que fan referència al lligam d'aquests dos conceptes concentrats en característiques genèriques d'un individu adult.

2.2.1. *Tipus de pèrdues*

Segons la publicació de l'any 2007 i seguint les paraules de L. Nomen, la pèrdua és una situació intrínseca a la naturalesa humana que en dependrà el grau d'afectació, segons el significat que atorguem a l'objecte o ésser perdut. L'estudi de Bowlby de l'any 1980, afirma que una pèrdua és una de les experiències més doloroses d'experimentar, i ser-ne testimoni d'aquesta, específicament perquè ens sentim impotents per ajudar.

Atenent les diverses dimensions que configuren la persona en la seva globalitat, tal com ens exposen Esquerda i Agustí (2010), podríem configurar una classificació de les pèrdues.

- Així doncs, les referides a la dimensió física serien les que comportarien una pèrdua de salut, greu o lleu (malaltia crònica, amputació d'una part del cos, grip, etc.).
- Pel que fa a les mentals, relacionades amb la intel·ligència, hi podríem encabir bloquejos, pèrdua de la memòria, incapacitat de raonament, etc.
- Entre les pèrdues socials, a més a més dels vincles afectius (família, amics), hi entrarien la del treball, la de la cultura, la de béns materials, etc.
- Les pèrdues referides a la dimensió emocional són les que afecten més la nostra part psíquica, com ara la mala gestió de les emocions, la impossibilitat de realitzar alguns somnis, etc.
- I pel que fa a la darrera dimensió, l'espiritual, hi pertanyerien; la pèrdua d'esperança, de projecció de futur, crisi de valors espirituals, etc.

Contràriament a l'aportació de les autores anteriors, fent un retorn als anys setanta, Aaron Lazare en un estudi realitzat l'any 1979 i particip de l'Hospital General de Massachusetts, ens parlava de dos tipus de pèrdues que van relacionades amb el concepte de la privació del dol.

- Una d'aquestes és la pèrdua negada socialment la qual la societat acostuma a tractar com si no fossin pèrdues. Un clar exemple serien els avortament espontanis o induïts.
- I l'altre tipus de pèrdua que l'autor en feia esment era la pèrdua de la qual no se'n parla; són pèrdues de les quals la persona en dol no en vol parlar.

El concepte privació del dol apareix en la publicació de l'any 1997 de Worden, citada a l'obra de A. Duran (2019), definit per Ken Doka, on es refereix a ell com la persona que no pot patir el seu dol perquè la relació que es mantenia no estava socialment ben aprovada.

Altrament, Pangrazzi (1993), ens fa una classificació de les pèrdues diferent, però amb aspectes característics que concorden amb les d'Esquerda i Agustí (2010). Ens exposa una gran quantitat de tipus de pèrdues classificables en cinc grans blocs:

Pèrdua de la vida, com a tipus de pèrdua total. Pèrdua d'aspectes d'un mateix, aquestes tenen a veure amb la salut. Pèrdua d'objectes externs, referents a pèrdues materials que no tenen a veure amb la mateixa persona. Pèrdues emocionals, on es trenca un vincle afectiu. I finalment, pèrdues lligades amb el desenvolupament, que són les que estan relacionades amb el mateix cicle vital.

Altrament, Nomen (2007) ens fa una altra classificació de quatre tipus de pèrdues:

Les primeres a definir són les pèrdues relacionals, que són els tipus de pèrdues relacionades amb les persones que ens envolten i que són molt importants en les nostres vides. En segon lloc, tenim les pèrdues intrapersonals, que són totes les pèrdues de les nostres capacitats intel·lectuals o físiques. En tercer lloc, les pèrdues materials, estan relacionades amb els objectes o possessions que ens pertanyen. I finalment, les pèrdues evolutives del nostre cicle vital que suposen diversos canvis que comporten pèrdues.

És evident que hi ha molt tipus de pèrdues, i hi ha molts autors que en parlen d'aquestes, per tant, podem considerar que forma part del nostre dia a dia. El primer i indispensable per treballar aquestes, seria reconèixer l'emoció que ens aflora i deixar-la sentir. Instrucció important i, a tenir en compte, a l'hora de treballar de forma emocional la mort a l'aula amb els infants.

2.2.2. *Característiques i símptomes del dol*

Es considera important tenir en compte les característiques del dol i la simptomatologia d'aquest procés per tal de conèixer-lo en profunditat.

Així doncs, C. Poch i O. Herrero (2003), realitzen un resum i anàlisi englobant les característiques d'aquest procés que coincideixen amb les aportacions de molts altres autors. Ens diuen que és un procés normal, apareix a moltes persones que pateixen un dol, tot i que pot variar la intensitat i la forma de portar-lo. Evidentment, és un procés dinàmic i que evoluciona en l'espai i el temps, on s'experimenten canvis amb el pas dels dies. Podem dir que és un procés individual i col·lectiu de forma intrínseca, ja que, la persona pateix una pèrdua i és ella i el seu entorn que en pateixen l'impacte. El component individual de la pèrdua i d'extrema duresa fa que sorgeixin reaccions diferents de situacions similars.

El dol s'elabora i reelabora al llarg de la vida; en cada etapa es presenten emocions i pensaments que tenen a veure amb la pèrdua, cada vegada amb una intensitat diferent.

Tanmateix, un aspecte a tenir en compte i que considerem característica pròpia del procés de dol, segons Díaz (2004), és el temps que dura el dol. Però no és un criteri fiable per establir la durada d'un dol. No hi ha un temps establert, existeixen moltes diferències individuals i dependrà també, de molts altres factors.

Seguint les paraules de Díaz (2004) podem dir que un dol s'ha elaborat quan es donen els següents criteris:

Primerament que la persona afectada, pot conversar de la pèrdua sense que les emocions l'excedeixin, sense sentir-se sobreeixida.

Després quan aquest procés ha suposat un creixement i canvis en la vida personal, i s'han adquirit més eines i recursos per suportar aquests tipus de situacions.

I com a últim criteri, quan la persona torna a tenir nous interessos que la fan gaudir i establir noves relacions, adaptant-se a noves adversitats.

Un cop parlades les característiques passarem a fer referència als símptomes, que Kaplan l'any 1996, va fer un recull on apareixen els següents: Atordiment i perplexitat davant el ocorregut, dolor i malestar, sensació de debilitat, pèrdua de la gana, de pes i de son, dificultat per a concentrar-se i parlar, sentiment de culpa i negació de l'ocorregut.

Tanmateix, Nomen (2007), a diferència de l'aportació de Kaplan, fa una classificació més concreta dels símptomes del dol normal adaptant els estudis de Worden (1997).

- Símptomes cognitius: Incredulitat, confusió, preocupació, sentiment de presència, al·lucinacions visuals o auditives.
- Símptomes conductuals: Trastorn de la son, de l'alimentació, conducta distreta, aïllament social. Somiar amb la pèrdua o evitar recordar el difunt, sospirs, hiperactivitat i plorar.
- Símptomes emocionals: Tristesa, enuig, culpa i retrets, ansietat, soledat, cansament, apatia, indiferència, impotència, xoc, emancipació i insensibilitat.
- Símptomes orgànics: buit en l'estómac, pressió al pit o al coll, hipersensibilitat al soroll, manca d'aire, debilitat muscular, falta d'energia i sequedat de boca.

És de gran importància, com bé destaca l'estudi de Palol (2013), que tots els símptomes descrits anteriorment, es pateixen amb diferent intensitat segons el tipus de pèrdua. Com més significativa sigui aquesta, més símptomes apareixen. "Hi ha pèrdues que contribueixen a la gravetat i la manera que es viurà el procés, fent més difícil la seva integració, perquè són pèrdues més difícils d'assumir." (Palol, 2013, p. 28).

Posem fi a aquest apartat fent esment, de la mateixa manera que ho fa Díaz (2004), que el dol no és una depressió. Encara que moltes de les conductes i emocions que s'experimenten quan una persona travessa un procés de dol són les mateixes que els símptomes d'una depressió, és important aclarir que una persona, pel fet d'estar en dol, no està malalta.

2.2.3. *Tipus de dol*

Després d'haver indagat sobre el dol, haver fet definicions i buscats autors que en parlen, podem adonar-nos que no s'ha fet cap menció a, què passaria si aquest procés de dol es compliqués. Referent a aquest aspecte, Díaz (2004), ens parla de dol patològic i ens diu que "no té sentit unir aquestes dues paraules; parlar de dol patològic és el mateix que convertir una cosa necessària en quelcom indesitjable, carregar la persona afligida amb el pes de la malaltia." (Díaz, 2004, p. 87). Cadascú el passa d'una manera diferent, única, i expressa el dolor d'acord amb el seu tarannà, per tant, aquesta autora està en contra aquesta consideració.

Tanmateix, Freud, va afirmar que no se li acudiria mai considerar una reacció de dol com un estat patològic, ni enviar a una persona en aquesta circumstància al metge per ser tractada.

En canvi, Leila Nomen en la seva obra de 2007, descriu aquest dol patològic com la falta de satisfacció en el procés de dol, on la persona es troba aclaparada i recorre a comportaments desadaptatius o es queda estancada, sense avançar en la resolució del dol.

Tant és així que, creure en què un dol podria considerar-se com a patològic o no, és qüestió d'opinions, però Worden (2022), ens exposa la certesa que, tot i la seva consideració, s'ha de tenir en compte que hi ha processos de dol en els quals s'experimenta un patiment innecessari i la persona no pot avançar en el seu procés cap a la seva fi. L'autor descriu aquests dols com a dols complicats, dels quals n'ha descrit quatre tipus:

- Dol crònic: Durada excessiva del dol, que no s'acaba d'elaborar del tot. La persona no pot deixar de sentir res més que les sensacions i emocions doloroses del procés.
- Dol retardat: En el moment de la pèrdua no hi ha hagut reacció emocional o ha estat molt escassa.
- Dol exagerat: La persona se sent desbordada i no és capaç de continuar amb la seva vida. És conscient de la relació entre la seva conducta i la pèrdua.
- Dol emmascarat: La persona no té consciència de la relació que hi ha entre els símptomes i la pèrdua.

Com en tot, hi ha variacions i punts de vista segons els autors. En aquest cas és Rojas que en el seu estudi de 2008, inclou un altre tipus de dol:

- Dol eufòric: En la seva expressió positiva, la persona reconeix la realitat de la pèrdua, però interpreta que aquesta ha ocorregut per al seu propi benefici. En canvi, en la seva expressió negativa, es nega la realitat de la mort, es mostra una incapacitat per acceptar-la, i es té la sensació que la persona continua viva.

2.2.4. *Fases i etapes del dol*

Segons Díaz (2004), explica que el dol no és un estat sinó que, d'acord amb altres autors, és un procés. Per tant, requereix temps, i en aquest període la persona experimenta moments dolents i d'altres de millors, i després moments dolents una altra vegada. És a dir, no estem parlant d'una línia ascendent, sinó que va i ve, millora i empitjora. Tal com ens exposen diversos autors; el dolor passa per diverses etapes o fases. Aquests autors dels quals n'he volgut fer referència són Bowlby, Worden i Kübler-Ross. Tot i ser aportacions antigues, i tenir presents diferents aportacions, no deixen de ser importants.

- Fases del dol segons Bowlby

Segons Bowlby en el moment de la pèrdua de l'ésser difunt, apareixen les quatre fases del procés de dol que es descriuen a continuació.

Atordiment: La persona experimenta una sensació d'atordiment que sorgeix després de la mort i que dura un període de temps variable. Durant aquest temps, es dificulta el processament de la informació i expressar el dolor resulta complicat. També és possible que la persona actuï de manera automàtica, fent coses que més tard no recordarà.

Enyor i cerca: Aquesta etapa pot durar diversos mesos. És un període marcat per una gran intensitat de dolor i ansietat provocada per la separació. Durant aquesta fase, la persona pot experimentar la sensació de veure, sentir o amagar el difunt, que pot proporcionar al principi una sensació de calma, però que posteriorment pot agreujar el malestar.

Desorganització i desesperança: Després del període d'anhel i cerca, la persona s'enfronta a la realitat. Si la persona adopta conductes positives, començarà a reconèixer la necessitat d'adaptar-se a la situació. De manera contrària, si es produeixen conductes d'evitació la situació, pot empitjorar.

Reorganització: Sempre que s'hagi treballat en el procés de dol, al cap d'uns tres anys, aproximadament, de la pèrdua, sorgeix aquesta etapa on la persona accepta la realitat, s'adapta conscientment i reorienta la seva vida.

- Fases del dol segons Worden

Worden, a diferència de Bowlby, exposa fites per treballar i sortir d'aquest dol delicat i complicat.

Acceptar la realitat de la pèrdua: La persona afectada ha d'acceptar que ja no tornarà a veure la persona i que és un succés irreversible.

Treballar les emocions i el dolor de la pèrdua: El fet d'anar exterioritzant i reconeixent els sentiments i les emocions farà que el procés es vagi acceptant a poc a poc. Aquest dolor s'ha de viure, sentir i tenir present, sabent que un dia s'acabarà.

Adaptar-se a un mitjà on el difunt és absent: Reconèixer la realitat exigirà adoptar comportaments per als quals no s'està preparat. Aquesta fita no té el mateix significat o intensitat per a tothom, ja que depèn molt del vincle que es tingués amb l'ésser difunt.

Recol·locar emocionalment el difunt i continuar vivint: Aquesta fita pot arribar a ser un dels processos més llargs, però és en el qual comencen a sorgir nous camins de vida. En aquest es comença a invertir tota l'energia emocional que ens provoca aquesta persona cap a altres interessos per poder avançar.

- Fases del dol segons Kübler-Ross (2006)

Segons una publicació de l'any 2008 duta a terme per l'equip de psicòlegs de la Mútua General de Catalunya, E. Kübler-Ross va ser una psiquiatra suïssa que va dedicar gran part de la seva vida professional a fer acompanyaments a malalts terminals i als seus familiars. D'aquesta manera, va poder detectar una sèrie de fases que tant els pacients com els familiars experimentaven:

Fase de negació: La primera reacció davant de la notícia és la negació. És un mecanisme de defensa psicològic que dona temps a la persona per assimilar la realitat i preparar-se per afrontar-la a mesura que la negació disminueix, protegint-se d'aquesta manera del dolor inicial. Aquesta fase es caracteritza per la incapacitat de la persona de creure el que passa.

Fase d'ira, ràbia i d'emprenyament: Després de la fase de la negació, sorgeixen la ira, l'enveja i el ressentiment, moltes vegades acompanyats de preguntes sobre el perquè. L'aparició d'aquest estat emocional actua prèviament abans de permetre que sorgeixin altres sentiments, encara no enfrontats. Tot i que socialment no es veu bé, és important permetre i acceptar-la, segons l'autor.

Fase de negociació: Davant la dificultat d'afrontar la dura realitat i el malestar creixent amb les persones i les circumstàncies, entra en joc la fase de negociació per superar la pèrdua. És fonamental viure aquesta etapa, ja que proporciona espais de descans durant el procés de dol, permetent que la ment s'adapti gradualment a la realitat inevitable.

Fase de depressió: És fonamental entendre que la fase de depressió després d'una gran pèrdua no indica una malaltia mental, sinó que és una resposta natural. Implica una profunda tristesa, temporal, provocada pel buit que deixa la pèrdua, que pot ser més intensa del previst. Durant aquest procés és important donar suport, ja que és gradual i ajuda a indagar de forma profunda en els sentiments i anar reconstruint-nos.

Fase d'acceptació: L'acceptació no s'ha de confondre amb la felicitat, ja que no és una condició sine qua non d'estar bé amb la pèrdua. Aquesta fase implica reconèixer la realitat, acceptant que és permanent. L'acceptació no implica la conclusió del procés, sinó un punt on s'aprèn a viure amb la situació, amb els alts i baixos que això implica emocionalment.

A diferència dels models anteriors que hem explorat, els quals segmentaven el procés de dol en fases o etapes, altres autors com W. James i R. Friedman argumenten que el dol no segueix una estructura amb etapes. Cada pèrdua tindrà un sentit únic i exclusiu: “Se requiere que la persona en luto ponga atención, tenga intención de cambiar, fuerza de voluntad y valor. Se considerará como un trabajo cerrado o resuelto cuando la persona en duelo haya logrado encontrar un nuevo significado en su vida”(James & Friedman, 2001).

Per acabar i concloure aquest apartat, seria adequat abordar dues qüestions. La primera d'elles és l'aportació que fan Esquerda i Agustí (2010), afirmant que el dol és un procés que s'ha de forjar, on hi ha uns objectius per tornar a viure, en aquest cas, sense la persona d'abans. Hi ha hagut un patiment que, ben elaborat, pot arribar a ser un creixement.

I, la segona, és un decàleg presentat pel teòleg i professor de pastoral Pangrazzi l'any 1993 que apareix en el llibre de Díaz “*I ara, on és? Com ajudar als nens i adolescents a entendre la mort*” de l'any 2004:

1. Aprendre a desfer-se d'alguns lligams.
2. Comunicar el que se sent.
3. Prendre noves decisions.
4. Ser pacient amb un mateix.
5. Aprendre a perdonar.
6. Buscar el significat del patiment.
7. Creure en un mateix.
8. Establir noves relacions.
9. Tornar a somriure.
10. Començar a donar.

Aquests aspectes, segons l'autora, representen un repàs del procés que hem de seguir dia a dia per aprendre a viure el moment present, tot recordant el passat. És una tasca de superació del dol que cada persona ha de dur a terme amb esforç personal, dedicació i paciència.

2.3. Capítol 3. EL DOL I LA MORT EN ELS INFANTS

Avui dia hi ha una tendència a protegir els infants davant de situacions doloroses, creient erròniament que no experimenten un dolor profund en cas de pèrdua, justificant-ho amb la idea que "no ho entenen". Nosaltres, d'altra banda, reconeixem que el dolor dels més petits i petites és igualment significatiu, si no més intens, que el dels adults.

Per aquest motiu, considero crucial dedicar una secció destacada a explorar com els infants perceben i viuen la mort, i com els podem oferir suport.

Són diversos els autors que tracten aquest tema, oferint una gran varietat d'idees i coneixements valuosos tant per als educadors com per a qualsevol persona. Per això, he seleccionat els temes que considero més importants per aprofundir tant en el context professional de l'educació com en la vida quotidiana.

2.3.1. *El dol en els infants*

“Hay que ir con mucha precaución con los niños y los adolescentes, estar muy atentos porque tienen la habilidad de recubrir el dolor con una capa de naturalidad que puede hacernos pensar que su sufrimiento es menor que el nuestro, cuando en realidad su herida es tan o más profunda que la nuestra.”(Castro, 2013, p. 121).

Considero apropiat començar aquest capítol amb aquesta afirmació, ja que el tema del dol als infants és una àrea que molts adults no coneixen bé. Sovint donem per fet que els nens i nenes, a causa de la seva curta edat, no perceben ni comprenen la mort. Però ens hem parat a pensar com afecta un infant la pèrdua d'un ésser estimat? Tenim el coneixement i els recursos per abordar adequadament aquest tema a l'escola?

Bé, centrant-nos doncs en entendre com afecta la pèrdua d'una persona estimada a un infant, són molts els autors que han treballat durant anys en aquest tema i n'han extret moltes conclusions. A partir d'aquests llargs estudis, Kroen (2011), ens resumeix els descobriments sobre com els infants ploren la mort d'un ésser estimat, i ens explica que cada nen fa el procés de dol d'una manera diferent, depenent del seu entorn, de les seves experiències i del seu nivell de desenvolupament. “Cada niño debe ser tratado como un individuo único y necesita compasión y apoyo durante una dura época.” (Kroen, 2011, p. 57)

Esquerda i Agustí afegeixen que “Els infants, davant d'una pèrdua afectiva, reaccionen d'una manera similar a la dels adults, experimenten els mateixos sentiments i emocions, però la

forma amb què ho manifesten acostuma a ser més variada, més dilatada en el temps i més o menys intensa.” (Esquerda i Agustí, 2010, p. 59). Així doncs, podem dir que el dol dels infants és semblant al d'un adult, però tenen característiques diferents.

El nen no plora; per què? Aquesta és una de les preguntes que molts adults es fan davant el dol d'un infant, envers això Díaz (2004), exposa que el plor és només una de les reaccions normals possibles, però no tots els nens ploren.

És possible que no plori si no ho veu fer a l'adult; ja que moltes vegades els nens fan allò que veuen fer als pares o als seus models de referència. “Si t'amagues per plorar, segurament ell també s'amagarà.” (Díaz, 2004, p. 36)

Tanmateix, hem de tenir en compte un aspecte molt important en el dol dels infants; segons Kroen (2011), si la persona que ha mort era qui més s'ocupava de l'infant, és a dir, la persona de la qual tenia una dependència i vincle emocional, la resposta de dolor d'aquest infant serà molt més intensa. “Es fácil interpretar mal las reacciones de dolor en un niño, en especial si también estás soportando una carga de dolor.” (Kroen, 2011, p. 58)

L'autor també destaca altres factors que influeixen en la reacció dels infants davant la mort. Aquests inclouen la naturalesa de la mort, com es produeix, la forma, com i qui li comunica la mort a l'infant, la relació i la proximitat amb el difunt, les dinàmiques familiars preexistents, els canvis en l'estructura familiar després de la mort i si les seves necessitats durant els rituals funeraris es compleixen i com es gestionen.

2.3.2. Com entenen la mort en la infància: evolució del concepte i reaccions segons l'edat

Anteriorment hem exposat que el dol infantil té característiques pròpies que el diferencien del d'un adult. Segons Piaget (1993), la vida i la mort són dos conceptes que evolucionen paral·lelament i van configurant l'univers del nen. Podem dir, que en cada etapa som persones completes que vivim en mons diferents.

Talment, doncs, tenint en compte que el concepte de la mort evoluciona al llarg de les etapes del desenvolupament, em centraré en l'autora Immaculada Díaz que ens fa una descripció més completa de les etapes, complementant-ho amb opinions i aportacions d'altres autors i autores. Així doncs, segons els seus criteris, explicaré com evoluciona aquest concepte en les dues etapes d'educació infantil.

Esquerda i Agustí (2010), diuen que segons l'etapa que es trobi l'infant el concepte de mort evoluciona i, però que veritablement, si s'ha fet un bon seguiment i maduració s'ha d'arribar a comprendre que és un fet irreversible, permanent, universal i inevitable.

Evolució del concepte de mort segons Díaz (2004):

- L'edat de les sensacions (dels 0 als 24 mesos)

Als primers mesos els nadons són allò que perceben. Fins a la setena setmana aproximadament de vida estan centrats en el seu propi cos, comencen a reconèixer el rostre de la mare i apareix una resposta de precaució davant dels estranys. Però no són capaços de percebre la pèrdua, ja que, com hem dit, es troba centrat en el seu propi cos i no diferencia unes persones de les altres.

Kroen (2011), afegeix que en aquesta etapa per un nadó la mare acostuma a ser la principal connexió amb el món exterior. Explica que aquests petits són experts a reconèixer el tacte, la calidesa, l'olor i el comportament que transmet la seva mare mentre ella satisfà les seves necessitats. Per tant, aquesta és el principal vincle amb la vida i, la font més important de consol, seguretat i estabilitat.

Així doncs, Díaz (2004), continua exposant que el nadó necessita unes rutines i uns hàbits que des del naixement se li proporcionen i, en el cas que es produeixi una mort a la família, probablement totes aquestes canvien, i ell evidentment ho notarà i reaccionarà. Per tant, una pèrdua a la família d'un nadó entre aquestes edats sí que el pot afectar.

Les reaccions d'aquests són diferents en cadascun d'ells, ja que dependrà del seu caràcter; Les diferents reaccions comporten aspectes negatius i positius. L'autora explica que el dol comporta un gran dolor emocional per qualsevol persona que ha patit una pèrdua, però també, els nadons requereixen una gran atenció emocional. Per tant, és molt important que els nadons tinguin una bona nutrició emocional, ja que aquesta és tan essencial com el mateix aliment. En cas contrari, podria afectar i enrederir el seu creixement, tant emocional com físic.

Com reaccionen?

Kroen (2011), ens explica que un nadó en aquestes edats és difícil identificar si plora per una pèrdua. Però el que sí que és cert és que, aquests petits reaccionen davant la pèrdua de la persona que els cuida. Exposa que el fet que hi hagi una pèrdua a la família comporta un canvi en les rutines i els hàbits, la qual cosa afectarà el nadó i aquest reaccionarà expressant la seva desesperació i frustració.

Segons Esquerda i Agustí (2010), ho complementa exposant que les reaccions del dol del nadó es basen a mostrar indiferència davant la persona que el cuida. Tot i això, els nadons són molt vulnerables i la pèrdua els afecta de forma indirecta quan aquesta causa impacte en la persona referent. Es pot manifestar a través de diferents estats d'ànims.

Com podem ajudar-los?

En aquesta etapa, com hem deduït, el que més afecta el nadó és que les seves necessitats es vegin trontollades pel fet que la pèrdua suposi un canvi de rutines i, el petit estigui “descuidat”. Per tant, segons Kroen (2011), la millor manera per ajudar a un nadó, en aquestes edats, és atenent-lo al màxim donant-li molt d'afecte i intentar que el programa diari continuï sent el més normal possible.

Esquerda i Agustí (2010), afegeixen de forma més detallada i complementària a l'aportació de l'autor, unes pautes per ajudar al nadó:

Continuar amb les rutines, horaris, límits, etc. farà que l'infant se senti segur i hi hagi una constància en l'ambient. Així com evitar situacions que produeixen sobreexcitació i pel contrari donar molt d'afecte. Quan la pèrdua no és directa seria recomanable que es pogués anar expressant a l'infant allò que sent. El nadó no l'entendrà, però serà una manera de ser més conscient de les seves emocions, i a la vegada, li facilitarà elaborar el seu propi dol.

És molt important que si la pèrdua és previsible, la persona que, quan aquest fet ocorri s'hagi d'ocupar del nadó, comenci a agafar més responsabilitats abans del fet, d'aquesta manera el canvi serà menys notable.

- Jo i el meu món màgic (del 2 a 6 anys)

En aquesta etapa del desenvolupament els infants ja comencen a tenir conceptes diferents sobre el món que els envolta. Normalment, tendeixen a ser egocèntrics, curiosos i interpreten

les coses de manera molt literal. Per tant, s'ha de tenir en compte aquest aspecte a l'hora de contar les coses i conceptes de la vida i de la mort, i intentar basar les explicacions en fets autèntics i reals.

En aquestes edats, perceben la mort com un estat temporal. Poden entendre com que és una forma de dormir. En els seus pensaments creuen que la persona morta continua menjant, respirant i existint, i que en algun moment es despertarà per tornar a viure com sempre.

Díaz (2004), afegeix que en aquesta edat la idea de la mort, doncs, és més amable, menys tràgica. Coneixen el concepte, han après la paraula i la utilitzen equiparant-la a la idea de manca de moviment, però el nen atribueix vida i consciència als difunts. Per tant, tenen un concepte de mort reversible i temporal.

Com reaccionen?

Els infants en aquesta etapa, segons Kroen (2011), poden reaccionar de maneres desconcertants, a vegades és difícil captar el seu nivell de comprensió i la capacitat que tenen de plorar i sentir la mort d'un ésser estimat. Segons l'autor, els infants en aquesta etapa tendeixen a reaccionar amb: perplexitat, regressió, ambivalència, expressen el dolor a través del joc, imiten les conductes dels pares, estan neguitosos, estableixen vincles afectius, comproven la realitat.

Tanmateix, Esquerda i Agustí (2010), resumeixen les reaccions del dol del nen petit així:

És possible que pugui alternar estones de jocs i riures amb moments de més tristesa, així com formular constantment preguntes específiques. En aquestes ocasions és possible que hi hagi regressions en fites ja assolides o que inicialment no hi hagi una resposta immediata. El joc pot ser una eina molt favorable per entendre nocions de la mort i una via d'exteriorització d'emocions i sentiments.

Com podem ajudar-los?

Segons l'autor Kroen, el primer que s'ha de fer és comunicar-li a l'infant que la persona ha mort. En el cas d'una llarga malaltia terminal, també se'ls ha d'explicar amb anterioritat per tal que vagin acceptant i comprenent amb més facilitat. Però sempre s'ha de vigilar en com explicar la notícia, ja que els infants d'aquesta edat, com hem dit anteriorment, s'ho prenen tot de manera literal. Per contrastar i complementar l'aportació de Kroen, les autores Esquerda i Agustí (2009), ens exposen un seguit d'eines i recursos per ajudar en aquesta edat:

Com en l'etapa anterior mostrar afecte i seguir la rutina són de vital importància. A més, en aquesta edat, tenir a mà algun objecte que li recordi el difunt pot ajudar a disminuir les pors i angoixes.

Un dels recursos que poden funcionar, és la utilització de contes. Proporcionen un llenguatge simbòlic de gran ajuda. Existeix literatura concreta per aquests moments i situacions, per tant, conèixer i tenir-los a l'abast ens poden ajudar en el moment de raonar el que és difícil d'entrada.

2.3.3. El dol i la mort en el context educatiu

“Creiem que la mort, com la vida sencera, ha d'entrar a les escoles i treballar-se en elles des de la naturalitat i el rigor derivats d'una bona formació.” (de la Herrán et al., 2000)

M'agradaria començar amb aquesta cita, ja que, d'acord amb els professionals anteriors la mort, igual que molts altres temes, s'hauria d'introduir a l'ensenyament.

Agustín de la Herrán i Mar Cortina (2007) mencionen la importància de treballar la mort i que tenir consciència d'aquesta ens serà clau per una orientació de la vida. Atorgant la importància deguda a les coses que ho són, ens servirà de base per viure amb més plenitud i millor. Proporcionant la responsabilitat de ser més conscient. D'aquesta manera, podem ajudar les persones a assolir les seves limitacions, superar pors i créixer adaptant-se a la realitat.

És molt important saber què és el que l'infant demana i necessita saber, per partir des d'un punt segur en l'àmbit educatiu. Com bé afirmen N. Girardi et al. (2009) per a l'evolució de la consciència, l'escola pot ser de gran ajuda en la introducció i tractament de la mort.

L'escola ha de ser un lloc on es pugui expressar el dolor i parlar sobre aquest. Aprofitant l'ocasió per orientar-nos, analitzar la situació i crear recursos per afrontar-lo i sobreviure a ell i amb ell. Segons la postura de les autores Dussel i Southwell (2007), implica donar lloc a l'expressió d'aquest i buscar sentits i claus per comprendre'l.

La inclusió de la mort en l'educació com a element formatiu, és encara un repte emergent. Segons els autors P. Rodríguez et al. (2015), aquest tema no està integrat en els currículums ni en els projectes pedagògics dels centres, i és essencial per la formació. A més a més, hauria d'anar lligat amb la necessitat d'una formació del professorat de qualitat. L'educació no pot

separar-se de l'ésser humà, per tant, no pot estar desvinculada d'allò que el caracteritza i el preocupa.

Com bé podem comprovar en l'observació dels infants, aquests des d'edats primerenques comencen a integrar la mort en els seus jocs i en les seves converses, ho veuen als llibres i a les pantalles. Per tant, veien aquest fet, per què no s'ha d'incloure expressament a l'educació? Com hem dit anteriorment, considerem que tot allò que preocupa a l'ésser humà, s'ha d'incloure en l'educació.

La Educación por la Muerte podría ser uno de los caminos para conectar la educación ordinaria con la Educación por la Evolución Humana (...). En la medida que la evolución humana depende del crecimiento de complejidad, consideramos que la Educación por la Muerte es una rama importante o una parte esencial del árbol que nos interesa, la Educación de la Conciencia. (de la Herrán & Cortina, 2006, p. 65)

En definitiva, segons Rodríguez i Goyarrola (2012), tractar la mort a l'educació pot, contribuir des de la formació personal, al desenvolupament d'una societat més oberta, conscient i madura, que generi condicions per afavorir el creixement integral dels seus individus.

2.3.3.1. Com parlar de la mort a l'escola

Per a escriure aquest apartat em centraré en un dels capítols del llibre *"El nen i la mort"* de les autores Esquerda i Agustí publicat l'any 2010 per explicar com es pot parlar de la mort a l'escola, ja que, considero que està molt ben explicat. Així doncs, aquestes exposen, que l'escola és el lloc més proper, més important i més significatiu pel desenvolupament del nen, després de la família. En aquest context escolar és on s'ha de tenir en compte la totalitat de cadascun dels infants, fet que els conduirà a la posterior integració en la societat. Tanmateix, l'escola i la família han d'anar a la una, és a dir, els pares i els mestres tenen la responsabilitat de formar a l'infant per poder viure en la societat i per sentir-se satisfet com a persona.

Tenint en compte que la mort forma part de la nostra existència, doncs, l'escola ha de tenir present tot el que està vinculat amb les pèrdues i entre elles també la mort. Però, ara bé, si la societat ignora la mort, com podem educar als infants si totes les persones formen part d'aquesta? Com pot actuar un mestre per donar suport a un nen o nena que acaba de patir una pèrdua? Com es pot posar en la seva pell? Com reconèixer les reaccions?

Segons les autores, per respondre tots aquests interrogants, la institució educativa s'hauria de plantejar si la mort i el dol no haurien de formar part del Currículum d'Educació Infantil? "No hauríem de capacitar l'infant per poder utilitzar els coneixements i les habilitats de manera transversal i interactiva i poder comprendre, reflexionar i discernir davant qualsevol situació que es pugui trobar?" (Esquerda i Agustí, 2010, p. 151)). La mort no és la cosa més certa i inevitable dels éssers vius? Així doncs, s'hauria d'intentar que això es pugui posar en pràctica.

Com l'escola pot ajudar el nen a viure una mort propera?

Conscienciar a l'equip educatiu sobre els fets reals de la vida, treballant-los mitjançant els valors, incloent-hi la mort. Una bona col·laboració entre l'escola i la família és molt important, i més en aquestes situacions de dol, ja que són situacions de difícil gestió per l'infant. Promoure la consciència sobre la importància dels nostres actes com a mestres. Els infants són grans imitadors dels seus referents, per tant, les nostres reaccions i respostes han de ser favorables. Parlar d'aquests temes tabú des de ben petits per poder-ne parlar sense incògnites i així preparar-los per aquestes adversitats de la vida. Així com familiaritzar-se amb els processos de mort i dol que podran anar tenint lloc al llarg de la seva vida.

Com es pot preparar el personal de l'escola?

Treballar mitjançant recursos literaris la mort i el dol, tenir bibliografia a l'abast, tant pels professionals com a les aules i biblioteques infantils, per poder treballar i reflexionar. Deixar-se guiar per professionals especialitzats en aquestes situacions, així com participar de forma activa en alguns grups d'acompanyament. Comunicar-se amb altres escoles i professionals per compartir experiències, recursos i coneixements. Amb l'ajuda de la reflexió personal i en grup crear estratègies d'atenció a l'alumnat.

Aspectes bàsics del dol a tenir en compte des de les escoles

- Educar en valors, introduint el tema de les pèrdues, la mort i el dol.
- La mort pertany a la vida, per tant, l'escola no la pot obviar si pretén ajudar el nen a trobar el sentit de la seva existència.
- Aprofitar les tutories per iniciar el nen en aquest camí.
- El mestre vetllarà per l'infant i l'acompanyarà en el seu procés de dol.
- L'escola ajudarà la família en dol a afrontar-lo, especialment en els primers moments, donant-li a conèixer les pautes i els diferents passos que cal seguir.

(Font: *El Nen i la Mort*. (Esquerda i Agustí, 2010, p. 161))

3. MARC PRÀCTIC

3.1. Disseny metodològic de la investigació

Podem afirmar amb certesa que aquest estudi és principalment un projecte d'investigació qualitativa, donada la seva principal característica i base per aconseguir els objectius proposats. Segons A. Quintana (2006) la recerca qualitativa se centra en la comprensió de la realitat observada des de la lògica i el que els seus protagonistes ens transmeten és una perspectiva més subjectiva. Aquest tipus de recerca ens beneficiarà en la nostra proposta. Perquè el que realment volem saber és com es gestiona la mort i el dol a les escoles d'avui dia, comprenent i avaluant la realitat d'aquests centres usant les dades que s'han extret dels professionals entrevistats.

Aquest tipus d'investigació segons les paraules de J. Martínez (2011) també la podem denominar com a descriptiva que interpreten les accions dels llenguatges i els fets funcionalment rellevants i els correlacionen amb el context social més ampli.

No obstant això, és important reconèixer que també té un enfocament quantitatiu. Amb això ens referim a una secció que és objectiva i es concentrarà en la recopilació de dades numèriques.

Per a l'extracció de dades i conclusions he utilitzat diferents eines de recollida d'informació, sobre les quals en parlarem més endavant.

A continuació insereixo un mapa conceptual que descriu bé l'estructura d'aquesta investigació, incloent el marc teòric i l'estructura del marc pràctic amb conclusions i producte final.



Figura 1

3.1.1. Objectius

El principal motiu que m'ha generat i incentivat a dur a terme aquest estudi, com he mencionat anteriorment és respondre a la següent pregunta d'investigació “*Com es tracta la mort i el dol a les aules d'Educació Infantil?*”, i, a partir d'aquí, fer unes anàlisis i propostes de millora com a futura professional de l'educació.

Tenint en compte que en la nostra societat la mort és un tema tabú, he considerat important conèixer, si afecta i condiona en l'ensenyament. No tenir coneixements sobre el dol i no tenir recursos ni eines per tractar-lo, m'ha portat a fer aquesta recerca.

El meu objectiu principal, per tant, és *Conèixer i analitzar com es tracta el dol a les aules d'Educació Infantil*, però d'aquest més general, en podem extreure de més específics, com *analitzar la situació actual del treball del dol a les escoles i fer propostes de millora, conèixer les opinions de mestres sobre el tema del dol infantil i recollir idees i recursos utilitzats per treballar en casos de dol a les escoles*.

3.1.2. *Mètode d'investigació*

L'objectiu de la recerca és obtenir una resposta que especifiqui la manera en què s'aborda el dol a les aules d'Educació Infantil i el que el professorat pensa sobre això. Per tal, que com a futura professional poder analitzar aquestes respostes i plantejar suggeriments de millora. Com a tal, la metodologia d'estudi de casos és la que més s'adapta als objectius.

Volem, doncs, aprendre i ampliar coneixements a partir de dades i informació extretes de persones que formen la comunitat educativa, concretament professionals de l'Educació Infantil, que han viscut o que estan a l'abast del dol infantil. L'obra de Martínez (2011), ens exposa que el principal objectiu de l'estudi de casos és documentar experiències o esdeveniments de manera més profunda, així com, entendre aquests des d'una altra perspectiva més propera, per aquestes raons ha estat motiu per inclinar-me en aquesta metodologia.

Per altra banda, també s'ha de tenir en compte les paraules de D. Mertens (2005), que ens recorda que en un estudi de casos, hi ha moltes eines a l'abast per poder utilitzar i recollir dades i obtenir informació de fonts diferents. Com és el cas de l'entrevista, els qüestionaris, documentació, observació, etc.

Partint de la nostra metodologia i tenint en compte els objectius proposats, la recollida d'informació de forma quantitativa i qualitativa ens serà de gran ajuda per a desenvolupar la investigació.

Tot i que l'estudi de casos és, principalment, un mètode qualitatiu. També he volgut incloure una part més objectiva. D'aquesta manera es passarà un qüestionari via Formularis de Google a una gran quantitat de mestres d'educació infantil de les diferents províncies de Catalunya on es recollirà un seguit de dades més generals i quedarà enregistrat en forma de gràfiques en el treball. Tanmateix, en certes preguntes d'aquest qüestionari es dona l'opció de desenvolupar la resposta i exposar l'opinió personal.

A banda d'aquest recull quantitatiu, em centraré en professionals concrets de l'educació per fer un recull d'informació de forma qualitativa. Aquests seran favorables per a la nostra investigació, ja que ens donaran dades més ampliades.

3.1.2.1. Mostra

Tenint en compte els reptes que ens suposa estudiar tota la població a causa de les limitacions, és necessari restringir el nostre enfocament de recerca a un subconjunt de la població. Als efectes d'aquesta investigació, hem optat per estudiar professionals de l'Educació Infantil de la província de Barcelona, concretament mestres i alguns psicopedagogs que treballen en escoles. Hem seleccionat professors perquè tenen interaccions diàries amb els infants i tenen un paper molt important en el seu desenvolupament i la seva activitat diària. I els professionals d'orientació psicopedagògica, d'altra banda, són professionals que poden proporcionar coneixements i informació valuosa sobre recursos, eines i directrius per abordar el dol a l'aula. Aquest subconjunt del qual he parlat anteriorment, tal com explica Bisquerra (2009), es coneix com a mostra i ens proporciona dades que es poden analitzar i generalitzar a la població més gran.

El mètode de mostreig que hem emprat és el mostreig no probabilístic de tipus intencionat. Això vol dir que escollim intencionadament persones que són expertes en educació i poden servir com a fonts d'informació importants. Bisquerra (2009) defineix el mostreig no probabilístic com un procés de selecció informal que depèn de l'investigador.

Per recollir dades de la mostra de mestres d'Educació Infantil, utilitzarem un qüestionari. Això ens proporcionarà una representació de les seves perspectives i experiències. Per als professionals psicopedagògics, les dades s'obtindran mitjançant entrevistes qualitatives. Tanmateix, és important tenir en compte que la mostra de psicopedagogs pot no ser tan representativa com la mostra del qüestionari a causa del seu nombre proporcionalment menor. No obstant això, els seus coneixements oferiran un ventall més específic i divers de perspectives sobre el tema a partir de les seves experiències professionals.

3.1.2.2. Població

Com a població s'han escollit individus que formen part de la comunitat educativa, i si parlem de forma més acotada, de centres d'Educació Infantil a Catalunya. Aquesta població s'ha escollit a partir d'una determinada situació geogràfica i d'un nivell educatiu en concret. Aquesta elecció ha estat així perquè segons les paraules de Bisquerra (2009), la població és un conjunt de persones, coses o informació que tenen alguna cosa en comú de forma observable i que es troben en un lloc i en un temps determinat.

3.1.3. *Selecció i definició dels casos*

Per tal de poder analitzar des de diferents perspectives, sabent que l'escola és una part fonamental amb més influència de la vida dels infants gràcies a la recerca bibliogràfica, ens haurem de centrar en diferents professionals que tinguin contacte directe amb aquests.

La idea principal és investigar sobre casos que hagin passat per una experiència de dol a l'aula, i altres casos que no.

Així doncs, atenen els objectius de l'estudi, el que vaig fer va ser intentar buscar, principalment, diferents casos. En el meu cas, la recerca de centres i casos l'he fet entre ciutats de la comarca del Garraf, on jo he crescut, rebut els anys d'educació obligatòria, realitzades pràctiques i treballat en algun centre educatiu.

Per altra banda, sent conscient que la informació que obtindria seria poc significativa per arribar a saber quina valoració fan els docents sobre els casos de dol infantil d'una manera més generalitzada, vaig creure important, com he dit, afegir una part més objectiva en la qual es recollís l'opinió i aportacions d'una gran quantitat de mestres d'educació infantil.

3.1.4. *Tècniques de recollida d'informació*

3.1.4.1. Entrevistes

Com hem dit en varies ocasions, per tal d'assolir els propòsits de l'estudi s'han d'utilitzar instruments de recollida de dades per poder-les analitzar posteriorment. Així doncs, un dels instruments que hem escollit és l'entrevista, ja que creiem que ens ajudarà a profunditzar en les opinions, aportacions i consideracions d'alguns mestres vers el tema.

Un dels instruments que he escollit ha estat l'entrevista, crec que aquesta tècnica m'ajudarà a poder aprofundir més en opinions, consideracions i aportacions més personals. Com bé he mencionat anteriorment, aquesta recollida d'informació més concreta s'ha fet per poder assolir els objectius de l'estudi.

Seguint les paraules de Bisquerra (2009), l'entrevista és una eina amb l'objectiu de recol·lectar informació de forma personalitzada, amb identitat pròpia i que a la vegada ens serveix per complementar altres tècniques, com és aquest cas.

Les entrevistes han estat realitzades a mestres i altres professionals que formen part de l'equip educatiu de centres escolars, i han estat entrevistes amb estructures semiestructurades.

Aquestes són flexibles, ja que segons com progressa hi ha la llibertat per poder afegir noves preguntes o reformular les que ja teníem a la pauta.

Aquest tipus de tècnica ha estat duta a terme només a cinc professionals, tenint en compte el poc temps i la poca disponibilitat d'aquests, que amb aquesta petita mostra era suficient per complementar la informació general del qüestionari i també per tenir un petit tast d'opinions més personals.

A) Elaboració de l'entrevista

Un cop es va tenir clara el tipus d'entrevista que volia dur a terme per poder abastar els objectius de la investigació i les característiques de les persones entrevistades, vaig començar a pensar en el contingut d'aquestes. El que estava clar des d'un principi era que havia de crear dos models diferents i que aquests fossin modelables que permetés amb un mateix model entrevistar a diferents persones.

Segons la recerca bibliogràfica feta prèviament, vaig formular unes propostes de dubtes que volia resoldre, intentant que no fossin moltes ni feixugues de respondre, procurant un ordre lògic i coherent. Un cop vaig tenir-les clares, aquestes havien de passar una validació per part dels docents de la universitat, per tant, em vaig posar en contacte amb tres professionals per fer possibles modificacions i adaptacions. La Conxita Salgado Ubeda, l'Aitor Amores Hidalgo i l'Elena de la Cruz Vergari han estat els experts que han validat les preguntes del qüestionari i de les entrevistes.

Així doncs, en el moment de les preguntes, les dues entrevistes que es van preparar van ser:

Dirigida als psicopedagogs:

1. Existeix algun protocol a seguir en cas de dol a les escoles?
2. Quin és el seguiment que feu quan us trobeu en casos així?
3. Es troben molts casos de dol a les escoles on heu d'intervenir?
4. Els "psicopedagogs/pedagogs/psicòlegs" interveuen en qualsevol cas de dol, o només en casos més extrems?
5. Creus que el dol l'han de tractar professionals, o consideres que els mestres també haurien d'estar preparats per fer-ho? Per què?
6. Quins són els recursos que utilitzeu per treballar el dol amb infants tan petits?

7. Penses que és important parlar amb els infants del tema de la mort, encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?
8. Quines actituds i quins valors creus que poden aparèixer en parlar de la mort?
9. Al llarg de la teva experiència com a professional, has intervingut en algun cas de dol en alguna escola? En el cas que sí, podries explicar l'experiència?
10. Si la temàtica de la mort, la pèrdua o el sofriment es contemplés a les escoles, als programes educatius, a la família, etc., creus que aportaria avantatges?

Dirigida als mestres:

1. Creus que el tabú de la mort en la nostra societat afecta les escoles?
2. Consideres que és important parlar sobre la mort amb els infants d'educació infantil encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?
3. De quina manera creus que pot influenciar parlar de la mort amb els infants? Consideres que parlar-ne pot aportar avantatges o desavantatges en els petits? Quins?
4. T'has trobat alguna vegada davant algun cas de dol al llarg de la teva experiència professional? En cas afirmatiu, podries descriure la teva experiència? (Sensacions, reaccions, comportaments, intervencions, etc.)
5. Has assistit mai a algun curs de formació que parli de la mort, la pèrdua o el patiment? Has usat recursos externs d'alguna mena que t'hagin ajudat a afrontar i treballar la situació?
6. Has tingut alguna experiència personal que t'hagi servit o ajudat a poder parlar de la mort amb els teus alumnes? Si la resposta és afirmativa, t'ha resultat encara més difícil?
7. Creus que els mestres estan formats per parlar de la mort a les aules d'educació infantil? Consideres que haurien d'estar-ho?
8. En el teu recorregut com a mestre/a, creus que a les escoles es té present aquest tema en el projecte educatiu o en el disseny curricular? Per què creus que és així?
9. Tenint en compte doncs que l'educació emocional encara no té lloc en els projectes educatius i curriculars, podries enumerar algunes propostes de millora que creus que ens ajudarien al fet que es treballés més aquest tema?

B) Aplicació de l'entrevista

Després de tenir preparades les entrevistes, i aquestes haguessin passat el procés de validació, vaig contactar amb els professionals a qui volia dirigir les meves entrevistes per concretar i dur-les a terme.

Vaig contactar amb diferents centres de la ciutat de Vilanova i la Geltrú, i finalment els que em van donar resposta i vaig poder realitzar l'entrevista sense problema van ser els següents:

- Al Col·legi Sant Bonaventura on vaig poder entrevistar a una mestra i psicopedagoga i a una de les dues persones que coordinen l'equip d'orientació psicopedagògica i suport educatiu. En aquest cas, el primer contacte va produir-se per correu electrònic.
- En segon lloc, vaig poder entrevistar també, de l'Escola Divina Providència, a la coordinadora d'infantil i mestra, i després, a les dues persones responsables del Gabinet Psicopedagògic del centre. Prèviament, vaig contactar telefònicament amb la titular de l'escola perquè accedís a fer l'entrevista.
- En tercer cas, aquest va ser afegit a última hora, però era una de les entrevistes que més m'interessava, ja que jo era coneixedora d'un cas de mort d'una alumna que va ocórrer fa uns anys. Havia contactat prèviament sense obtenir resposta, i després per contactes interns, vaig aconseguir entrevistar via correu electrònic a una mestra de l'Escola Pia de Vilanova. A diferència dels altres casos, aquesta mestra d'infantil ha volgut mantenir-se en l'anonimat.
- I finalment, vaig intentar contactar amb l'equip de l'Escola Sant Jordi, on també era coneixedora d'un cas de mort d'una docent, però no va haver-hi èxit.

C) Recollida d'informació

Primerament, m'agradaria mencionar, que en la majoria dels casos, no sabia qui em respondria les entrevistes, però que en tots els casos els professionals han estat molt encertats. Com es pot observar, totes les entrevistes han estat dirigides a persones del sexe femení, en cap cas vam topar amb alguna persona del sexe masculí.

Pel que fa a la recollida d'informació, les entrevistes que van estar realitzades de forma presencial, amb el permís de la persona entrevistada, es va gravar la sessió, per tal que aquestes fossin més dinàmiques i després poder fer un recull més acurat de les seves respostes.

3.1.4.2. Qüestionari

Tenint en compte els objectius, aquest mètode pot ser profitós per recollir dades a nivell més universal. De forma anònima, els mestres poden respondre a les preguntes i donar la seva opinió. Continuant contemplant les paraules de Bisquerra (2009), ens diu que un qüestionari és una eina per recollir informació de forma més organitzada tenint en compte les variables implicades en l'objectiu, format per un conjunt limitat de preguntes.

Per tant, el qüestionari, juntament amb les entrevistes, ens ajudarà a analitzar dades d'allò més concretes al més general.

A més també destacar que aquest mètode ens permet recollir informació de molta més gent en format anònim, per obtenir respostes més sinceres, de forma més estructurada i fàcil per representar en gràfics, i sobretot per arribar a un nombre més gran de gent, ja que al ser en línia disminueix el cost temporal.

A) Elaboració del qüestionari

Per a l'elaboració del qüestionari es va seguir una mica el mateix procediment que en les entrevistes, consultar la recerca bibliogràfica feta prèviament, i guiar-me pels dubtes que van anar sorgint. Per tant, l'elaboració no va ser molt difícil, però tenia clar que havia de ser una enquesta simple, poc feixuga, clara, directa i entenedora.

Un cop es tenien les idees clares del que es volia preguntar, vam començar per les dades personals i seguidament vam anar concretant amb el tema del dol. Una vegada es va tenir un esborrany de les seccions, les preguntes i el seu ordre, es va enviar als professionals de la universitat perquè aquests fessin la validació. Un cop obtingudes les tres validacions, em van ajudar a acabar de corregir aspectes d'ordre, fluïdesa de preguntes i, afegir algunes qüestions rellevants o esborrar-ne alguna innecessària. A partir d'aquest moment, el qüestionari va quedar a punt per ser traslladat a qualsevol plataforma per després ser compartit.

L'estructura del model enviat es troba en l'Annex VI, però les preguntes enviades són les següents:

1. Sexe
2. Edat
3. Has presenciat algun cas de dol a l'escola al llarg de la teva experiència professional?

4. Has dut a terme algun tipus de treball, pràctica i/o reflexió sobre la mort amb els infants durant el teu recorregut professional?
5. En el cas que la resposta sigui afirmativa, explica-ho breument.
6. Actualment, a l'escola on treballes, s'està tractant el tema de la mort?
7. En cas afirmatiu, descriu breument com ho treballes.
8. Creus que és convenient transmetre als infants el què significa la mort?
9. Consideres que es treballa suficient el tema de la mort a les aules?
10. Penses que és important treballar la mort a l'Educació Infantil?
11. En un cas de dol a la teva aula, treballaries el tema?
12. En cas que hagi marcat SI o NO, argumenta breument la teva resposta.
13. Consideres que estàs format per treballar la mort i el dol a l'aula?
14. Creus que la formació d'un mestre/a hauria d'incloure coneixements sobre la mort i el dol infantil?
15. Puntua del 0 al 5 el teu grau d'acord.
 - a. L'infant que pateix un dol hauria d'anar a l'escola com més aviat millor i tornar a la rutina diària ràpidament.
 - b. És important tractar el dol de l'infant de manera conjunta amb els pares. L'infant encara és petit i no ho entén.
 - c. S'ha de tractar diferent de l'infant que pateix un dol de la resta d'alumnes.
 - d. Els nens i nenes no pateixen tant com els adults la pèrdua d'un ésser estimat.
 - e. El fet de no atendre i tractar correctament el dol d'un infant pot tenir conseqüències en el seu futur.
 - f. El currículum d'Educació Infantil hauria de contemplar els aspectes emocionals del desenvolupament dels infants.
16. Si estàs d'acord que la mort és un tema que s'hauria de tractar a les aules d'Educació Infantil, exposa breument unes propostes de millora.

B) Aplicació del qüestionari

Un cop el qüestionari estava validat i ja corregit, el vaig passar la plataforma de Formularis de Google. Era la via més ràpida, còmoda i idònia per enviar-lo. Aquesta facilita l'escriptura, l'estructura i l'organització de les preguntes i de les respostes. A més, com a punt positiu afegir també que a l'hora de recollir i representar dades em facilitava la visualització, i per tant la interpretació i anàlisi.

L'enllaç de l'enquesta va ser compartir primer als meus contactes més propers, com per exemple, a les dues escoles on havia fet pràctiques, a la llar on he estat treballant, la meua antiga escola, familiars, famílies conegudes, etc. I després vaig demanar i aconseguir adreces de correu electrònic per poder arribar a més professionals d'altres zones on no tenia cap vincle.

La primera resposta la vaig rebre el 13 d'abril i l'enquesta finalment, va deixar de rebre respostes l'última setmana d'abril, i ja, per tant, l'1 de maig vaig tancar l'accés.

C) Recollida d'informació

Des del moment que va ser enviat el qüestionari, no va tenir gaire èxit, sí que és veritat que havia arribat a molts professionals, però no es van obtenir la quantitat de respostes que esperava. Aquest qüestionari ha estat obert un mes sencer, però els últims dies les respostes ja van disminuir fins a arribar a aturar-se.

Les respostes aconseguides de les preguntes quantificables, quedaven enregistrades i representades de manera gràfica, i les que eren d'opinió personal quedaven escrites tal com els mestres les escrivien al formulari digital.

Per acabar, cal destacar la diferència abismal entre el percentatge femení i masculí, i també la gran varietat d'edats. I cal dir que, tot i no haver arribat a una porció representativa, ha estat un procés, tot i la seva comoditat, bastant lent d'aconseguir respostes.

3.2. Anàlisi de resultats

Per finalitzar tot el procés que s'ha realitzat des de la recerca bibliogràfica fins a l'elaboració i validació dels instruments, s'han de tenir en recopilades les dades extretes d'aquests. Així doncs, tenint en compte que hem utilitzat dos instruments de recollida de dades, iniciarem per l'anàlisi dels resultats de la part més concreta, l'entrevista. I finalment, acabarem amb l'anàlisi del qüestionari el qual ens aportarà informació més general.

Aquesta part és una de les parts més importants del treball, ja que segons els resultats, en el següent capítol n'extraurem unes conclusions o altres.

3.2.1. *Anàlisi de les entrevistes*

Aquesta anàlisi més concret està dividit en dos, ja que era més coherent fer-ho d'aquesta manera per tal de separar els dos tipus d'entrevista que he creat i diferenciar la finalitat diversa de cadascuna d'elles.

3.2.1.1. Entrevistes Mestres

Les tres persones entrevistades són mestres que actualment treballen al segon cicle d'educació infantil en escoles de Vilanova i la Geltrú. (La transcripció d'aquestes entrevistes es troben a l'Annex I, II, III)

A) El tabú de la mort

Les mestres coincideixen en la seva resposta; les tres persones consideren que aquest tabú sí que afecta l'escola, així com tots els altres temes tabú de la societat, són temes que no es tracten i que molts cops només es treballa quan es dona un cas.

B) Importància del treball de la mort a l'Educació Infantil

Sobre la importància de treballar la mort a les aules dels més petits, dues de les tres mestres coincideixen que aquest tema en concret és difícil de tractar a l'aula. Això no vol dir que no valorin la importància de fer-ho si és necessari. Comenten que com a mestres potser no estan formades del tot per poder tractar amb els més petits el tabú de la mort, però també destaquen que les famílies són un gran punt a tenir en compte. Creuen que sí que és molt important treballar-la, però a la vegada ens expressen d'una manera o altra, que és un tema difícil a tractar. Així i tot, reafirmen la importància d'aquest tema; exposen que s'ha d'aprofitar les situacions que es presentin a l'aula per treballar-ho sempre que es pugui.

C) Influència del treball de la mort en els infants

Les mestres afirmen que el fet de treballar la mort amb els infants, tot i que és un tema força difícil de tractar, pot arribar a ser positiu i aportar avantatges. És a dir, estan d'acord que el fet de parlar-ne i treballar-ho els ajudarà a afrontar posteriors experiències relacionades amb la mort; ja sigui per tenir un concepte més clar, com per entendre aspectes que l'engloben.

D) Experiència

Tenint en compte l'experiència que han tingut les mestres amb el tema de la mort a les aules, cal remarcar que no hi ha cap cas que s'assembli. És a dir, com és evident, totes les experiències són diferents, tots els infants són diferents. Com a mestres, en el moment que s'hi van trobar, una d'elles sí que va actuar davant del cas i, va treballar la mort i el dol, sempre tenint en compte l'opinió de les famílies i les necessitats dels infants.

En canvi, l'altra mestra, ens explica que en el moment que s'hi va trobar, tot i no estar com a referent de l'aula gairebé no ho va tractar ni treballar, va deixar actuar als professionals i escoltar què era el que volien les famílies. Sí que és veritat que en el seu cas, era una mort a tractar amb molta cura. Per tant, les experiències que han viscut, els han resultat difícils d'afrontar, però amb l'experiència també s'han adonat que la mort és un tema delicat i que sempre s'ha de tenir en compte les creences de la família abans d'actuar.

E) Recursos

Pel que fa als recursos, les mestres coincideixen que no han utilitzat cap recurs en concret, bàsicament s'han basat a tractar la mort a partir dels contes i el diàleg, utilitzant estratègies personals. Expliquen les idees que elles creuen convenients al moment que toca sense tenir una base professional del tema.

F) Formació dels mestres

La formació dels mestres és un aspecte que no ens dona molt per argumentar, ja que la resposta de les professionals és clara: coincideixen que creuen rotundament que no estan formades per treballar la mort i el dol a les aules d'Educació Infantil i consideren que haurien d'estar-ho.

G) Consideracions sobre el tema a nivell escolar

Podem observar que en el transcurs de les entrevistes amb les mestres, la principal consideració que tenen sobre el tema de la mort i el dol a l'aula, coincideixen que és un tema difícil de treballar i que va condicionat amb com és la persona. Mostren opinions insegures sobre el tema, ja que creuen que haurien de tenir més formació i recursos per fer-ho.

A més, en els tres casos fan especial menció a l'educació emocional, que tot i que no aparegui en el currículum, les tres escoles s'inclouen en el seu projecte de centre.

3.2.1.2. Entrevistes Psicopedagogues

En aquest cas s'ha entrevistat a tres persones diferents, dues d'elles conformen el Gabinet Psicopedagògic d'una escola, i la tercera forma part de l'equip d'orientació psicopedagògica i suport educatiu d'una altra escola. Les dues escoles es troben a la comarca del Garraf, concretament a la ciutat de Vilanova i la Geltrú. (La transcripció d'aquestes entrevistes les trobem als Annexos IV i V.)

A) Protocol i seguiment del dol

És important saber si existeix algun protocol a seguir en casos de dol a les escoles, és a dir, com actuen els psicopedagogs davant d'una mort d'un familiar d'algun alumne, o altres pèrdues que puguin patir. Les professionals ens han respost que no existeix cap protocol a seguir, intervenen quan hi ha una demanda i, depenent de les circumstàncies i de les característiques del cas, actuen d'una manera o d'una altra.

Pel que fa al seguiment, ens clarifiquen que serà diferent depenent del cas. Els psicopedagogs actuen quan hi ha una demanda des de l'escola o la família de l'afectat. Hi ha casos que no cal intervenir, ja que no hi ha cap canvi significatiu en l'infant i, per tant, ja no els hi fan cap demanda des de l'escola.

B) Freqüència de casos de dol a les escoles

Tenint en compte les aportacions de les professionals, ens exposen que s'han trobat en pocs casos de dol on ha hagut d'intervenir. La freqüència és molt relativa, no es pot mesurar, ja que són fets molt subjectius; sí que destaca en època Covid un increment. Per tant, podem deduir que es poden donar molts casos on els professionals psicopedagogs no intervenen perquè, des de l'escola, no es considera de prou importància la pèrdua.

C) Formació

Les psicopedagogues consideren que els mestres haurien d'estar preparats i formats per actuar davant dels casos de dol dels seus alumnes, ja que són els qui comparteixen bona part de la jornada del dia amb els infants i, per tant, són els qui han de treballar-ho. Així doncs, el que ens volen fer entendre és que la feina del psicopedagog, en la majoria d'ocasions, és d'assessorament als mestres i a les famílies, sense tractar directament amb l'infant. Conclouen que els mestres sí que haurien de tenir una mínima formació per tractar el dol i els sentiments que se'n deriven dels infants.

D) Recursos

Exposen que el recurs més utilitzat per treballar i tractar el dol amb els infants d'educació infantil són els contes, el dibuix i la visualització de pel·lícules o històries on després es pugui generar diàleg. Podem considerar, doncs, que no es basen en un recurs en concret que estigui estipulat per a tothom, sinó que cada psicopedagog usa els que considera més útils en cada situació.

E) Importància del treball de la mort a l'educació infantil

Les psicopedagogues han enfocat aquest aspecte des de diferents punts de vista. Si els ajuntem podem analitzar que consideren que sí que és important treballar la mort a l'Educació Infantil, però que hi ha diferents influències que fan que no es dugui a terme. Per altra banda, trobem que s'ha de tenir en compte l'estadi del desenvolupament on es troben els infants perquè, depenent d'aquest, ho entendran d'una manera o d'una altra. Podem extreure, també, que el treball de la mort a l'aula pot ajudar a fomentar actituds i valors.

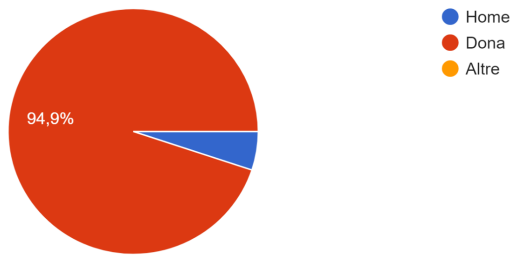
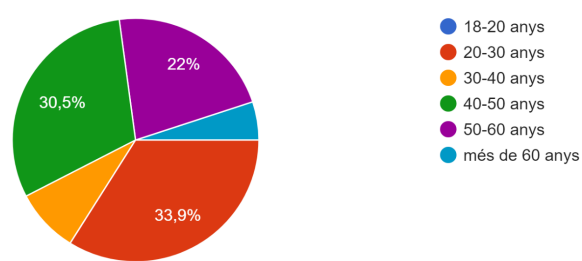
Finalment, les psicopedagogues, coincideixen que la mort és un fet que està present en les nostres vides i que, de segur, algun dia tots els infants ho viuran tant de prop com de lluny. Per tant, exposen que és de vital importància que se'n parli des de l'escola i, no només quan es dona el cas, sinó en qualsevol moment que sorgeixi i explicant la realitat de la mort, com han dit anteriorment, sempre adaptant-se a l'edat madurativa dels infants.

3.2.2. Anàlisi del qüestionari a mestres

Una vegada fet l'anàlisi de les entrevistes, cal complementar-lo amb la següent informació de caràcter més general. A continuació duré a terme l'anàlisi del qüestionari, aquest com bé venia dient ens proporcionarà dades genèriques que ens ajudaran a assolir els objectius proposats. Les experiències que s'engloben en una aula poden ser moltes, és per aquest motiu que per indagar com es tracta el tema de la mort i el dol a l'Educació Infantil, primer cal saber si els mestres, al llarg de la seva experiència, s'han trobat amb algun cas relacionat amb aquest tema a l'aula.

1. Sexe i Edat

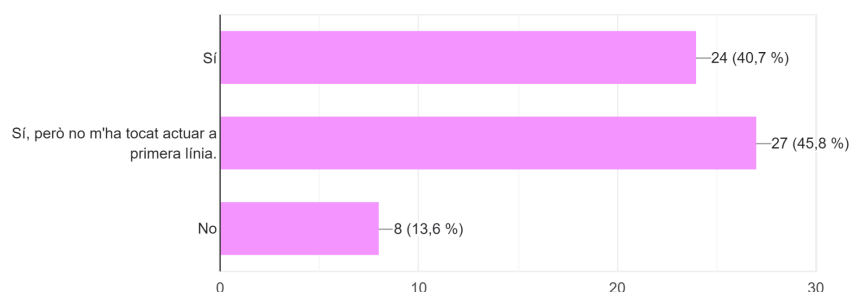
Per començar, destacar les dades referents al sexe, un 94,9% han estat dones, i només un 5,1% homes. Però destacar també, la gràfica de l'edat dels participants, aquesta ens ha sorprès, ja que hi ha hagut bastanta varietat de persones de diferents edats.

**Gràfic I****Gràfic II**

2. Has presenciat algun cas de dol a l'escola al llarg de la teva experiència professional?

Veient aquesta gràfica, es pot observar perfectament que el 86,5% dels professionals que han contestat, han afirmat que sí que s'han trobat en algun cas de dol a la seva trajectòria professional. Només un 13,6%, percentatge molt petit, ha afirmat que no ha viscut cap experiència. Cal destacar que d'aquest gran percentatge, la meitat, els ha tocat de prop i l'altra meitat l'ha viscut, però no han tingut la necessitat d'actuar en primera persona.

Aquesta ens proporciona informació bàsica de si es donen moltes o poques experiències d'aquest tipus. Podem dir que és cert que el tema de la mort i el dol a les aules és molt relatiu, ja que dependrà de cada persona, de cada cas i de cada experiència.

**Gràfic III**

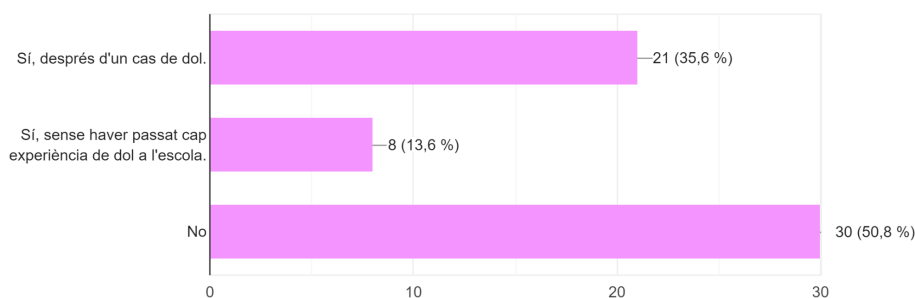
Així doncs, sabent que es donen força casos de dol a les aules ens agradaria saber com ho treballen, tant si ho han experimentat de forma vivencial i propera en algun cas, o si ho han treballat encara que no hagin passat per una experiència així. Abans de saber el com, haurem de saber si ho han treballat o no.

3. Has dut a terme algun tipus de treball, pràctica i/o reflexió sobre la mort amb els infants durant el teu recorregut professional?

Aquesta gràfica m'ha sorprès una mica, la meitat dels professionals han respost que no han fet cap mena de treball amb el dol, sobrepassa a les persones que sí han treballat el dol hagin

tingut un cas de prop o no. Un 35,6% han treballat el tema després d'un cas de dol. És a dir, treballen el tema de la mort a l'aula, generalment, quan es troben en situacions concretes.

Aquesta dada ens afirma que la mort encara és un tema tabú a les escoles i s'ha de treballar per no allunyar als infants de la realitat de la vida.



Gràfic IV

4. En el cas que la resposta sigui afirmativa, explica-ho breument.

Atenent doncs la proporció de persones que ho treballen o ho han treballat, hem recollit una sèrie d'aportacions que les trobareu a l'Annex VII on ens exposen com ho han dut a terme, entre elles destacar:

“És un tema que m'agrada tractar des de ben petits perquè no acabo esdevenint un tema tabú quan passa. Ho fem a través de contes i de converses sobre la família i a partir dels comentaris espontanis dels infants en parlem i fem una reflexió.”

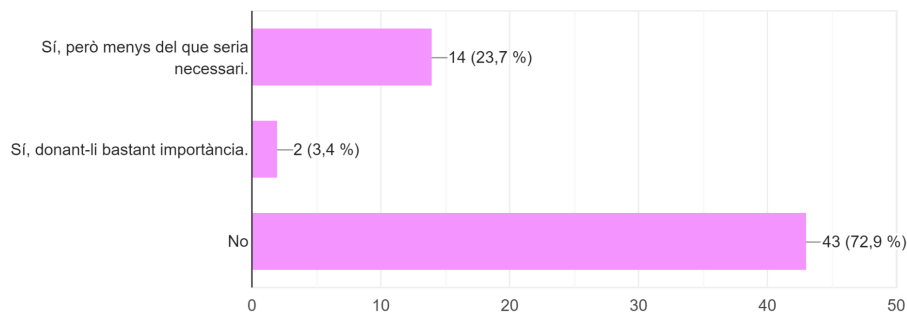
“Projecte sobre com s'entén la mort a les diferents cultures i religions.”

Una vegada llegides les aportacions de les mestres podem analitzar que; en primer lloc, les experiències majoritàriament venen per la mort d'un familiar com els avis o d'alguna mascota. En segon lloc, ens mencionen el com tracten aquests temes, i hem observat que la gran majoria de respostes coincideixen amb el mateix: expliquen contes i els funciona molt també el diàleg i les reflexions.

A banda de saber si la persona en concret ho ha treballat i com ho ha fet, cal saber si l'escola on està treballant actualment tracta el tema de la mort.

5. Actualment, a l'escola on treballes, s'està tractant el tema de la mort?

La resposta ha estat força clara, el 72,9% ha respost que a l'escola on treballa no es tracta aquest tema. Altrament, s'ha de tenir en compte aquest 23,7% que sí que treballa la mort a l'escola. I cal destacar sobretot aquest 3,4% que treballa la mort, i la té molt en compte.



Gràfic V

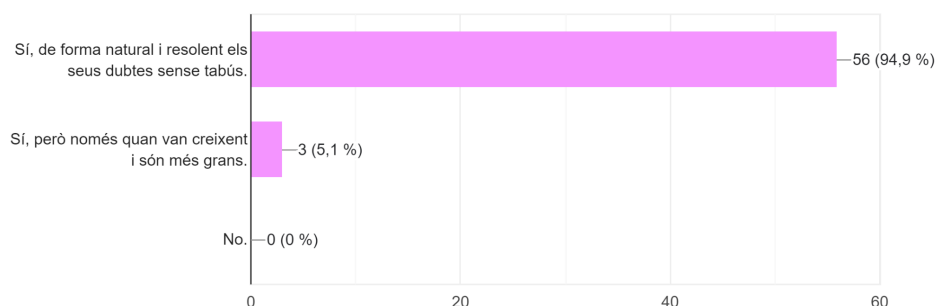
6. En cas afirmatiu, descriu breument com ho trebal·leu.

“Considero que la mort s'ha de treballar més a les aules d'infantil. No obstant això, es treballa molt a través dels contes, analitzant el missatge i reflexionant sobre el tema de manera natural, com a part del cicle de la vida. També amb activitats lúdiques i dinàmiques per aprendre estratègies per gestionar aquest tema.”

Considero, també, important saber què en pensen els mestres sobre aquest tema, ja que com a professionals es poden donar moltes perspectives i opinions. Així, possiblement podran ajudar a entendre la importància que se li dona a la mort i el dol a l'Educació Infantil.

7. Creus que és convenient transmetre als infants el què significa la mort?

En referència a si els mestres consideren que és important transmetre als infants el què significa la mort, el 100% pensen que sí. Tot i que un 5,1% pensa que només s'ha de transmetre quan van creixent i són més grans. En aquest cas, no ens ha sorprès el percentatge, però s'ha de tenir en compte que hi ha moltes visions, pensaments, creences, idees, etc. i tot és són valorables i respectables.

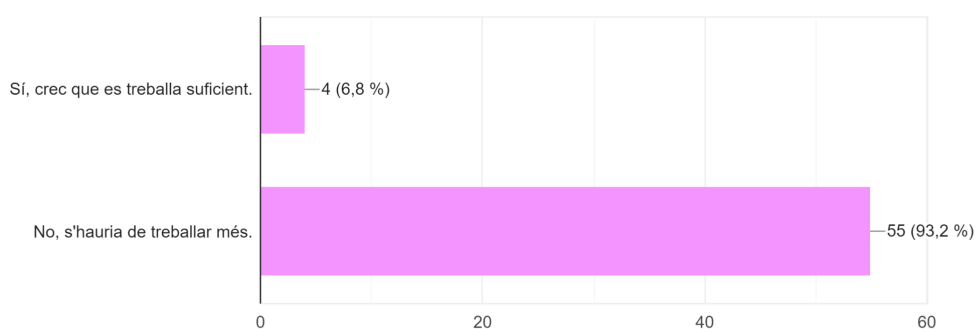


Gràfic VI

Tenint en compte l'opinió d'aquests, i havent observat les dades anteriors, saben que es treballa poc, poden haver-hi visions diferents sobre si es creu que ja és suficient el treball que es fa sobre el tema o no. Així doncs, al qüestionari s'hi va afegir la següent qüestió que va relacionada amb la importància que se li dona al tema:

8. Consideres que es treballa suficient el tema de la mort a les aules?

El 93,2% consideren que el tema de la mort no es treballa suficient, i que s'hauria de treballar més. Són minoria els que pensen que sí que es treballa, un 6,8% creuen que ja és suficient. Per tant, generalment és un aspecte que es treballa poc a l'aula, però majoritàriament, l'opinió dels mestres va encaminada cap a una visió favorable; creuen que s'hauria de treballar més.

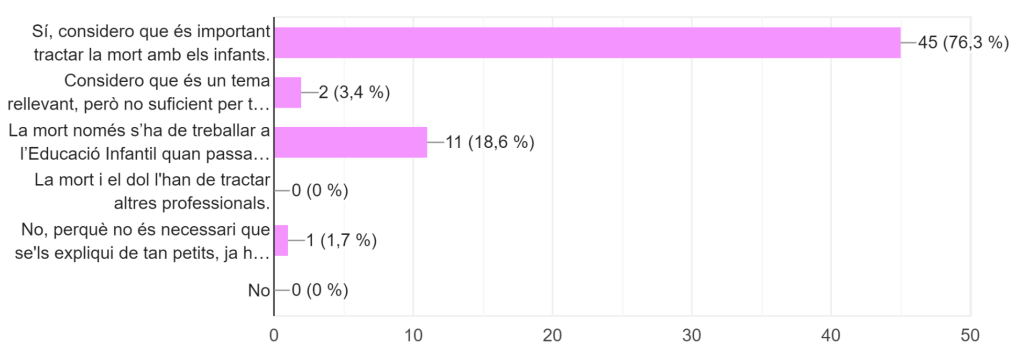


Gràfic VII

És cert que una de les preguntes principals del qüestionari és molt semblant a la següent, però aquesta fa referència, més concretament, a l'educació:

9. Penses que és important treballar la mort a l'Educació Infantil?

Com a opinió de cadascuna de les mestres, el 76,3% han dit que sí que creuen que és important tractar el tema. Però és una dada que s'acosta gairebé a la meitat de la resta dels professionals; el 3,4% consideren que sí que és important però que no tant per tractar-ho a les aules. El que ens ha sorprès és que el 18,6% consideren que la mort només s'ha de treballar quan passa algun cas concret, cosa que fa reflexionar. Altrament, per sota, un 3,4% creuen que no és rellevant treballar la mort, d'aquests el 1,7% pensen que la mort l'aniran entenent a mesura que es facin grans i per això no cal explicar-los de tan petits. Però, com hem dit, majoritàriament les mestres creuen que sí que és crucial tractar aquest tema a l'Educació Infantil.

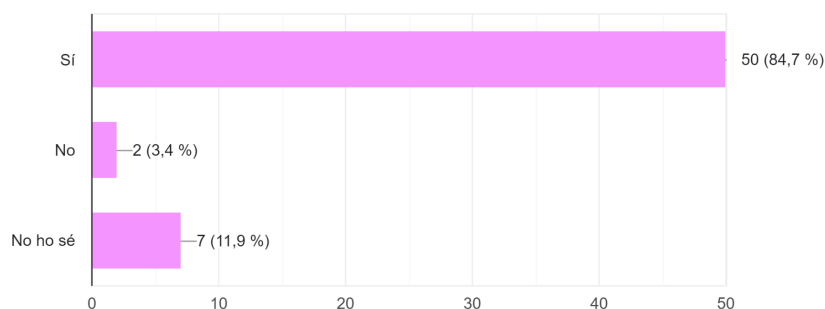


Gràfic VIII

Així doncs, tenint en compte la informació anterior:

10. En un cas de dol a la teva aula, treballaries el tema?

Atenen que la majoria consideren que sí que s'hauria de treballar el tema de la mort a l'aula, el 84,7% ens diuen que si es troben mai en un cas de dol a l'aula sí que treballarien el tema. Al contrari, només un 3,4% no ho farien. Altrament, un percentatge petit, el 11,9% de les mestres no saben si ho tractarien.



Gràfic IX

11. En cas que hagi marcat SÍ o NO, argumenta breument la teva resposta.

A partir d'aquí alguns ens han argumentat la seva resposta:

“Crec que no estem preparats per la mort perquè ha estat un tema tabú al llarg dels anys, però la realitat és una altra, és molt comú tenir un cas proper i si els amaguem la realitat poden tenir pors i incertesa. Així i tot, pot passar que parlar d'aquests temes desperti dubte en alguns infants que encara no estan madurs/es per comprendre aquests tipus de continguts.”

“Penso que és important ajudar a l'infant, especialment pel que fa al que sent i per ajudar-lo a expressar-ho, donant validesa a totes les maneres de fer front a una situació tan dura.”

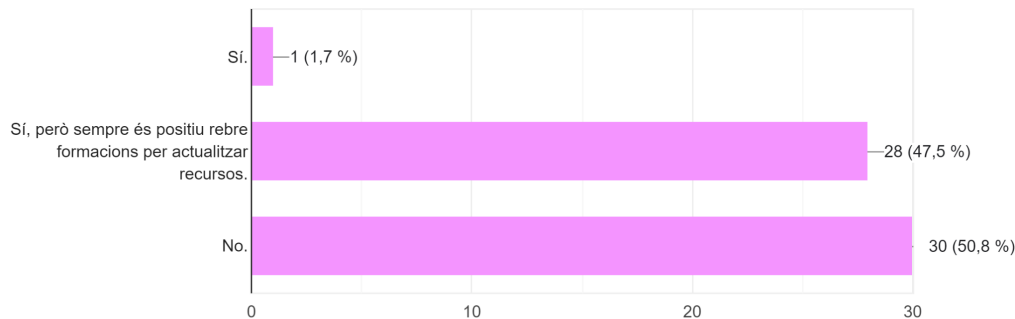
Cal dir que tots els que ens han donat resposta, han donat arguments del perquè sí que ho treballarien, però no hem trobat resposta argumentada dels que han respost negativament.

És evident, que el tema de la mort i el dol a l'Educació Infantil és un dels temes que queda com a incògnita, per tant, ens plantegem si realment ens preparen per treballar-ho a l'aula?

12. Consideres que estàs format per treballar la mort i el dol a l'aula?

Certament, és complicat saber tot el que engloba el tema del dol infantil; conèixer els tipus de dol, entendre les reaccions, saber tractar-lo segons aquestes, saber reaccionar davant de cada cas, saber-ho adaptar segons l'edat, etc. El 50,8% de les mestres que han respost, creuen que

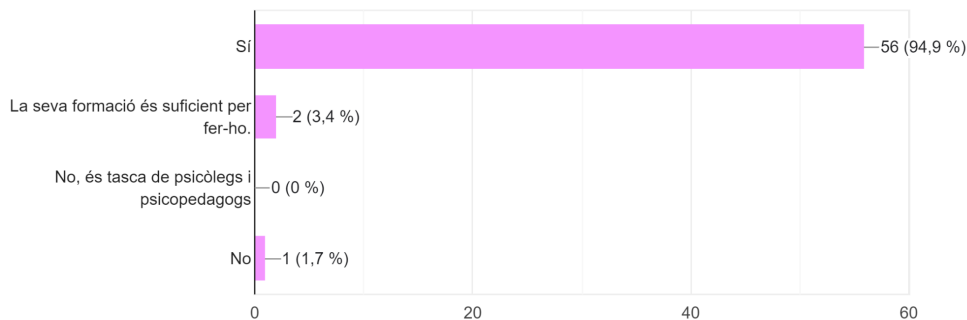
no estan formades per treballar la mort i el dol a l'aula. El 47,5% consideren que sí que estan formades per dur-ho a terme, però valoren molt la contínua formació per actualitzar recursos. Només una persona del total de casos ha considerat que sí que està formada.



Gràfic X

13. Creus que la formació d'un mestre/a hauria d'incloure coneixements sobre la mort i el dol infantil?

Troblem que el 94,9% pensen que la formació d'un mestre hauria d'incloure coneixements sobre la mort i el dol infantil. Per sota, trobem un 3,4% que considera que ja tenen suficients coneixements, i un altre 1,7% que creu rotundament que no s'haurien d'incloure coneixements d'aquest àmbit en la formació d'un mestre/a. Observem, doncs, que hi ha una concordança i lògica amb les dades anteriors: la majoria creu que és un tema important, que no es treballa suficient i que s'hauria d'estar format per fer-ho.



Gràfic XI

14. Si estàs d'acord que la mort és un tema que s'hauria de tractar a les aules d'Educació Infantil, exposa breument unes propostes de millora.

M'agradaria començar destacant aquesta aportació: "Important també entendre el dol no només en cas de mort. En casos de migració i separació també es considera que és un procés de dol.". Aquesta persona ha fet una molt bona reflexió, i és que, no només passem per un procés de dol quan hi ha una mort pel mig. Distanciar-nos o separar-nos d'una persona amb un gran vincle també suposa tot un procés de dol que s'ha de treballar.

“Primerament, treballar la mort des d’una perspectiva natural, creant espais d’aprenentatge segurs on els infants tinguin l’oportunitat de sentir-se escoltats. Proporcionar estratègies i eines que els hi ajudin a entendre les seves emocions per tal d’entendre i acceptar la mort.”

Tenint en compte altres aportacions, podem observar que la gran majoria creu que la formació d’un mestre/a, per professionals entesos sobre la mort i el dol, seria una bona proposta de millora. Així com, destacar la gran importància que li donen a l’ampliació de recursos per treballar aquest tema, és a dir, que es facilitin recursos i materials per tractar-lo a les aules seria una bona opció.

“Formant sobre el tema als mestres i sobre com pot afectar els infants, i com actuar-hi en conseqüència.”

Tanmateix, consideren que el més important a part de la formació dels mestres, és atendre les necessitats i interessos dels infants. Escoltar-los i deixar-los que s’expressin. Exposen, també, que el tema de la mort és un tema important i integrat en les emocions i, és per aquest motiu que creuen que seria un gran avenç incloure l’educació emocional en l’àmbit curricular.

“Es podrien treballar molts més aspectes emocionals en totes les etapes de l’educació, ja que avui dia d’avui encara formem part d’una societat bastant ignorant en l’aspecte emocional. A cada etapa s’ha de tractar d’una manera diferent, amb menys o més profunditat, però s’ha de treballar.”

Per acabar, un altre dels aspectes importants a destacar de les aportacions és que s’ha d’aprofitar les experiències que es donin sobre el tema, al dia a dia, amb els petits per parlar-ne i exposar-los sempre la veritat, sense enganyar-los, sempre tenint en compte l’opinió i coordinació de les famílies.

“Formar millor als professionals per donar eines, tenir més en compte l’educació emocional i sobretot anar plegats amb les famílies.”

4. CONCLUSIONS I PROPOSTES DE MILLORA

4.1. Conclusions de la investigació

Un cop dut a terme l'anàlisi dels resultats hem d'arribar a unes conclusions. Totes aquestes han de fer referència a uns resultats obtinguts, així que en el nostre cas, era a partir de la investigació feta sobre el dol i la mort a les aules d'educació infantil.

Per tenir les conclusions més estructurades i no passar per alt cap punt, he considerat dividir-lo en diferents parts, seguint, en aquesta ocasió, l'estructura de l'anàlisi de les entrevistes. D'aquesta manera serà òptim plasmar els punts més importants de la investigació.

❖ El tabú de la mort

Com bé s'ha anat mencionant al llarg de l'estudi, la mort en la nostra societat és un tabú, i si ens hi fixem més de aprop realment veiem, que sí, que és un tema que no es parla pel dolor que pugui causar. Per això, relacionant aquest tema tabú amb els centres educatius arribem a les següents conclusions:

1. La nostra societat actual tracta d'ignorar una realitat de la vida com és la mort. D'aquesta manera i de manera indirecta es transmet als infants una idea errònia que fan canviar el significat real del qual veritablement és la mort.
2. El tabú de la mort tot i sempre estar present en els centres educatius, no s'aborda i es tracta només en casos concrets i quan és de primera necessitat.

❖ Protocol i seguiment del dol

3. Saben que existeixen diversos procediments a seguir en casos on el desenvolupament dels nens i nenes es veu afectat, en el cas del dol i la mort no passa el mateix. Quan un infant, per exemple, perd un ésser estimat, aquest infant involucrat es troba en un procés de dol, i a les escoles no s'estableix o no existeix encara, cap protocol a seguir en aquests casos.
4. Atès que s'ha comès una pèrdua significativa per un infant, el qual es veu afectat el seu desenvolupament, es planteja una sol·licitud l'equip psicoeducatiu que s'encarrega de valorar el cas, d'assessorar, i portar un seguiment conjunt amb la família i el mestre. No obstant això, sovint es conclou el cas ignorant la pèrdua i no es realitza cap demanda.

5. En el Departament d'Ensenyament hi ha personal específic disposat a assessorar en casos d'emergència a les escoles, encara que nombrosos professionals l'ignoren.
6. Els i les mestres són aquells que passen més temps amb els infants, per tant, poden ser elles les persones encarregades de detectar i abordar el dolor d'aquests infants, tot i que en la majoria dels casos no tenen pautes de com gestionar el dolor d'aquests.
7. S'hauria de dur a terme un treball o seguiment en qualsevol situació de dol i no ignorar la mort d'un avi o àvia, encara que en molts casos aquestes pèrdues es consideren de poca rellevància.

❖ Importància del treball de la mort a l'Educació Infantil

8. Gran part dels i les mestres estan d'acord que la mort és un tema important a tractar amb els nens i nenes. Tot i que s'ha de tenir en compte com tractar-la. Ha de ser a partir d'una realitat que sigui propera a ells, experimentable ja que, els serà més fàcil d'entendre. S'ha de tenir en compte que la mort és un fet abstracte i en aquestes edats encara no entenen l'abstracció.
9. Treballar la mort a educació infantil fomenta a l'aparició d'actituds i valors positius.
10. Com bé hem comentat, fer saber als infants què significa la mort en aquestes edats més primerenques és important, però sempre tenint present l'edat madurativa en què aquests es troben. Això no vol dir, que s'hagi de mentir, simplement expressar-ho d'una forma entenedora, clara i que resolgui la majoria dels seus dubtes.
11. La mort és un succés ineludible al llarg de l'existència, i quan es troba en proximitat, ens provoca dolor. En el moment en què perdem a una persona estimada, la desesperació i el dolor poden ser extremadament intensos. Considerant que els adults, conscients del significat, també provoca dolor. Pels infants, el dolor pot ser igual o més profund que el d'un adult, ja que manquen de resposta a situacions que no comprenen. La majoria dels mestres estan d'acord que els nens sofreixen davant la pèrdua d'un ser estimat, i és per aquesta raó que si s'aborda el tema de la mort des d'edats primerenques, els serà molt més senzill comprendre-ho en el moment en què hagin d'afrontar la situació.

❖ Experiència dels professionals

12. En la majoria d'escoles són els mateixos professionals que ens afirmen que el tema de la mort, no es tracta, però són elles i ells mateixos que s'hauria de contemplar, tenir més en compte i treballar-ho més.
13. Molts professionals, segons la seva experiència, tenen molts dubtes i inquietuds a l'hora d'abordar aquest tema, i moltes vegades es mantenen al marge d'aquestes situacions per no trencar amb les creences familiars.
14. Gran part dels mestres afirmen que al llarg de la seva experiència professional s'han trobat amb casos de dol a l'escola, i que gràcies a aquestes experiències han pogut extreure conclusions i deduir estratègies de com tractar i treballar aquest tema amb els seus infants.
15. Com bé es menciona en el punt anterior, l'experiència no només ens dona eines i recursos, sinó que també ens fa veure realitats, afirmant que és un aspecte difícil a tractar. A causa d'aquest fet, els i les mestres mostren inseguretats per afrontar aquest tema i veuen la importància que té treballar-lo amb tota naturalitat.
16. La majoria dels mestres treballen la mort després que esdevingui un cas.

❖ Recursos

17. Després d'investigar i consultar amb professionals, els recursos més utilitzats per treballar aquest tema són la literatura i el diàleg.
18. Els recursos que tenen a l'abast els i les mestres per tractar el tema són escassos.

❖ Formació dels i les mestres

19. Els mestres passen moltes hores en contacte amb els seus alumnes, i aquests són els encarregats de guiar, educar, ensenyar, acompanyar, atendre necessitats, etc. de tots ells. Per tant, quan un infant es troba en dol, el mestre també pot ser una peça clau, juntament amb l'equip psicoeducatiu i sempre amb l'aprovació de la família, per ajudar-lo a afrontar aquesta pèrdua.

20. Per poder complir el punt anterior, aquests professionals de l'educació haurien de dur a terme pràctiques, activitats, formacions, reflexions, etc. per tenir els coneixements suficients per al tractament del dol a les aules.

❖ Consideracions de les i els mestres

21. Els mestres coincideixen que és essencial establir una connexió entre l'escola i la família en el moment en el qual es presenta un succés de dol d'algun estudiant. És fonamental que estiguin d'acord i s'ajustin alhora en les explicacions que se li brinden al nen i brindin un seguiment que l'afavoreixi.

22. Pel que fa a la comprensió de la mort, encara que els infants siguin petits, no significa que no comprenen les coses, sinó que ho comprenen a la seva manera. Tenint en compte això, se'ls ha d'explicar amb tota naturalitat el que és i engloba la mort, sempre atenent l'edat madurativa dels nens per a adaptar-ho de la manera més idònia possible.

23. Gran part de les i els mestres, creuen que els infants que hagin patit una pèrdua han de tornar com més aviat millor a les rutines diàries per tal que la situació sigui el més portable possible.

24. S'ha detectat un gran nombre de professionals que defensen l'educació emocional com a element indispensable en el currículum. Per sort, en molts dels projectes educatius de centre ja es té present.

25. En conseqüència, s'afirma que els nens i nenes també sofreixen davant la pèrdua d'un ser estimat, especialment amb aquells que tenen un gran vincle afectuós. No s'ha de creure que els infants no sofreixen pel fet que no ho comprenen, sinó que comprenen de manera diferent i poden sofrir de manera igual o més que un adult.

4.2. Valoracions del procés d'investigació

En aquest aspecte he de tenir en compte que el procés de recerca ha estat prolongat i costós a causa de la falta de coneixement de la metodologia utilitzada. Aquest aspecte m'ha permès documentar-me en metodologies de recerca amb la finalitat d'aconseguir els objectius de la millor manera possible. Malgrat haver retardat el procés, cal assenyalar que he après molt d'aquesta metodologia i, servirà per a millorar en possibles recerques futures.

Fent referència al temps, considero que he seqüenciat correctament el procediment, no obstant això, per a millorar uns certs aspectes, hauria requerit una major quantitat d'hores per a aprofundir en els detalls. Tanmateix, ens hem adonat que els resultats de la recerca, malgrat ser subjectius en múltiples aspectes, no han permès argumentar gaire, hem obtingut resultats summament clars i concisos. En conseqüència, m'ha estat senzill analitzar-los i extreure unes conclusions.

Com s'ha esmentat anteriorment, la manca d'experiència en una recerca com aquesta ha provocat l'error en alguns aspectes, i per tant retrocedir i canviar la idea que es tenia principalment. Gràcies a exemples i recursos, he pogut anar corregint, millorant i augmentant amb seguretat el treball fet.

Tot i l'esgotament experimentat, les pors i les inseguretats, que han perdurat gairebé durant tot el transcurs de la recerca, finalment, podem dir que la realització d'aquest treball ha estat molt significativa, totes aquestes inseguretats s'han anat venent i s'ha aconseguit l'objectiu proposat.

4.3. Propostes de millora

Continuant amb l'estructura de les conclusions, a continuació s'exposen propostes de millora, és a dir, tenir en compte els àmbits més importants de la investigació. Aquestes propostes de millora estan pensades i redactades per contribuir a una millora educativa en el treball de la mort i el dol a les aules del primer i segon cicle d'educació infantil.

❖ El tabú de la mort

1. S'hauria d'intentar allunyar a les escoles del tabú de la mort; intentar que, com a professionals de l'educació, es tinguin en compte tots aquells àmbits que formen part de la vida dels infants perquè aprenguin a viure amb el món que els envolta. Per a dur-ho a terme, s'hauria d'abordar la mort dins d'un projecte, tema o contingut.

❖ Protocol i seguiment del dol

2. És cert que cada cas i cada individu són diferents, i requereix una actuació en funció de cada persona, però seria interessant elaborar un protocol bàsic a seguir des de les escoles en casos d'emergència dels seus alumnes.

3. S'hauria de fer un seguiment sigui molt o poc significativa, però en cap cas s'hauria de minimitzar.

❖ Importància del treball de la mort a l'Educació Infantil

4. Aprofitar successos que ocorren en el dia a dia per parlar-ne i donar-ne importància.
5. A través de transmetre el significat de la mort, impulsar valors que en deriven naturalment d'aquest fet, com ara l'amistat, la paciència, el coratge, la intimitat, el perdó, la sinceritat, la compassió, l'esforç, la confiança, etc. Fent un esforç per fer-lo menys feixuc i dinàmic.
6. Seria summament interessant abordar el tema perquè els infants comprenguin l'essència, el motiu i, sobretot, per minimitzar la sensació de culpabilitat. Evitant així que moltes vegades, els infants en el procés de dol se sentin culpables, malament perquè no saben el perquè dels fets.

❖ Experiència dels professionals

7. Molts professionals esperen fins al moment que sorgeix un cas de dol per parlar sobre el tema, però potser seria interessant introduir-lo a poc a poc perquè en el moment que arriba no els agafi d'imprevist. D'aquesta manera, afavorirem la comprensió i no els vindrà de nou.

❖ Recursos

8. És cert que el conte és un instrument ideal per a abordar les emocions, així com el diàleg és molt positiu per a l'expressió d'idees, pensaments, emocions, inquietuds, etc., però també seria interessant la utilització de pel·lícules sensibilitzadores, dinàmiques que transmetin emocions que poden aflorar a causa de la pèrdua, activitats que exposin el procés de la mort i algun dels seus rituals, així com, trobo molt important donar pinzellades, si es requereix, les diferents cultures, i com ho poden viure aquestes. Actualment, hi ha una gran varietat de cultures que conviuen a l'aula i s'ha de tenir en compte la diversitat.
9. Dissenyar d'un banc de recursos en línia en el qual es brindin eines per a abordar el tema de la mort i el dol en l'àmbit educatiu a l'abast de tothom.

❖ Formació dels i les mestres

10. Seria summament beneficiós que els mestres rebessin formacions a través de cursos o xerrades enfocades cap a professionals que estiguin exercint com a tal.

11. Per a fomentar la comunicació entre els mestres i, alhora, l'adquisició de coneixements, podria ser interessant organitzar reunions de mestres en les quals s'intercanviessin experiències relacionades amb aquest tema i, alhora, pensar amb estratègies per al treball de la mort a les seves aules. Enriquir-se entre ells.
12. Seria interessant començar la formació d'aquest tema, no un cop es comença a treballar, sinó iniciar-la a aquelles persones que estan realitzant estudis universitaris. Una formació mínima ja seria de gran ajuda.

❖ Consideracions de les i els mestres

13. Des dels centres educatius s'hauria de fomentar i tenir molt en compte el treball de les famílies, un bon vincle entre l'escola i aquestes afavorirà un ambient més bo.
14. S'ha de donar als infants un espai segur per a sofrir i poder superar, creant éssers competents per a la vida. Sempre respectant les creences de cada individu i les seves opinions cap al tema, però mai deixant de banda que els nens i nenes comprenen molt més del que ens pensem i que, no hem d'apartar el dolor que pot ocasionar la pèrdua, ni enganyar-los amb respostes que no són reals.
15. L'educació emocional, no només s'hauria de tenir en compte de forma individual en cada projecte educatiu sinó que hauria de tenir un espai en el currículum infantil.

4.4. Producte final

Com a producte final he creat una guia pràctica dirigida a les famílies i centres educatius per ajudar a abordar les pèrdues i el dol amb els infants. Aquesta guia té com a objectiu proporcionar orientacions clares i recursos útils per acompanyar en aquests moments difícils.

La guia explica què és la mort i la importància de parlar-ne, destacant el desenvolupament emocional dels infants. Detalla com aquests perceben la mort segons les diferents fases de desenvolupament, i descriu les reaccions comunes en el dol. S'inclouen consells pràctics per parlar de la mort amb els infants. Descriu les fases del dol, ajudant a entendre millor el procés que viuen infants i adults. Proporciona estratègies de suport emocional. I finalment, es recomanen lectures específiques per a infants i famílies, així com recursos addicionals. El tancament recorda a les famílies que cada infant és únic i necessita temps per processar el dol, i la importància d'oferir comunicació oberta i suport emocional. (Guia inclosa en l'Annex VIII)

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ariès, P. (2011). *El hombre ante la muerte*. Taurus.
- Bisquerra, R. (2004). *Metodología de la investigación educativa* (2.^a ed.). Editorial La Muralla.
https://books.google.com.pe/books?id=VSb4_cVukkcC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss* (Vol. 3). Basic Books.
- Castro, M. (2013). *Palabras que consuelan*. (2.^a ed.). Plataforma.
- Cyrulnik, B. (2002). *Los patitos feos. La resiliencia: Una infancia infeliz no determina la vida*. gedisa editorial.
- de la Herrán, A., & Cortina, M. (2006). *La muerte y su didáctica: Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Editorial Universitas.
- de la Herrán, A., & Cortina, M. (2007). Fundamentos para una Pedagogía de la Muerte. *Revista Iberoamericana de Educación*, 41(2), Article 2.
<https://doi.org/10.35362/rie4122475>
- de la Herrán, A., González, I., Navarro, M., ^a J., Bravo, S., & Freire, M. ^a V. (2000). *¿Todos los caracoles se mueren siempre?: Cómo tratar la muerte en educación infantil*. Ediciones de la Torre.
- Díaz, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. Viena Edicions.
- Domingo, J. (2008). *La Mort*.
http://www.mgc.es/downloads/PDF/setmanes/setmana_ca_200809_02.pdf
- Domingo, J., Sánchez, S., & Moralo, I. (2008). El dol. *Fundació Mútua General de Catalunya*, 10.
- Durán, A. (2019). *Intervención de asesoramiento en el duelo anticipado para familiares de pacientes en situación terminal por enfermedad oncológica*.
<https://crea.ujaen.es/bitstream/10953.1/11326/1/TFM.DURAN.MIRANDA.pdf>

- Dussel, I., & Southwell, M. (2007). Ante el dolor ¿Qué puede la Escuela? *El Monitor de la Educación*, 12, 26-30.
- Eagleton, T. (2008). *El sentido de la vida*. Ediciones Paidós Ibérica.
- Esquerda, M., & Agustí, A. M. (2010). *El nen i la mort. Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Pagès Editors.
- Fernández, A. (2015). "Yo no moriré" *La vida después de la muerte*. Editorial Palabra.
- Gea, A. (2006). *Acompanyament en la pèrdua*. L'Abadia de Montserrat.
- Generalitat de Catalunya. Departament d'Educació. (2023). *DECRET 21/2023, de 7 de febrer, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació infantil*. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya. <http://dogc.gencat.cat/ca/document-del-dogc/>
- Girardi, N., San Gil, M., & Santillán, S. (2009). ¿Qué piensan los niños acerca de la muerte y qué actitudes toman los adultos frente a esto? *Eccleston. Temas de Educación Infantil*, 5(12), 73-81.
- James, J. W., & Friedman, R. (2001). *Manual para superar las pérdidas emocionales*. Los libros del comienzo.
- Kaplan, H., Sadok, B. J., & Sadok, V. A. (2009). *Sinopsis de psiquiatría*. Madrid: Editorial Medica Panamericana. (10.^a ed.). Lippincott Williams and Wilkins. Wolters Klumer Health. <https://www.calameo.com/read/000058516e513e0106687>
- Kroen, W. C. (2011). *Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido*. Oniro.
- Kübler Ross, E. (2006). *Sobre el dol i el dolor*. Sagarmata.
- Küng, H., & Walter, J. (2010). *Morir con dignidad*. (3.^a ed.). Editorial Trotta.
- Larrull, C. (2005). *Antropologia de la mort i el dol*. <http://www.xtec.cat/sgfp/licencies/200405/memories/932m.pdf>
- Lazare, A. (1979). *Outpatient psyciatry: Diagnosis and treatment*.
- Lindeman, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 101.

- Martínez, J. (2011). Metodos de investigacion cualitativa. *Silogismo. Más que conceptos.*, 8. <https://www.studocu.com/co/document/universidad-el-bosque/medicina-interna/metodos-de-investigacion-cualitativa-martinez/23597329>
- Mertens, D. M. (2015). *Research and evaluation in education and psychology. Integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods.* (4.^a ed.). SAGE Publications. <https://library.yayabu.or.id/index.php?p=fstream-pdf&fid=2534&bid=4489>
- Moneta, M. E. (2014). Apego y pérdida: Redescubriendo a John Bowlby. *Revista Chilena de Pediatría*, 85(3), 265-268.
- Montiel, J. J. (2003). El pensamiento de la muerte en Heidegger y Pierre. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 8(21), 59-72.
- Nomen, L. (2007). *El duelo y la muerte. El tratamiento de la pérdida.* Ediciones Pirámide.
- Palol, I. (2013). *Treballem la mort i el dol a l'escola: Activitats per treballar la mort a l'aula de CI.* <https://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/8605>
- Pangrazzi, A. (2004). *La pérdida de un ser querido. Un viaje dentro de la vida.* San Pablo.
- Piaget, J. (1993). *La representación del mundo en el niño.* Ediciones Morata. https://edmorata.es/wp-content/uploads/2021/07/PIAGET.-La-representacion-del-mundo-en-el-nino_prw.pdf
- Poch, C., & Herrero, O. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo: Reflexiones, testimonios y actividades.* Ediciones Paidós.
- Quintana, A. (2006). Metodología de Investigación Científica Cualitativa. *Psicología: Tópicos de actualidad.*, 47-84.
- Rodríguez, P., de la Herrán, A., & Cortina, M. (2015). Pedagogía de la muerte mediante aprendizaje de servicio. *Educación XXI*, 18(1), 189-212.
- Rodríguez, P., & Goyarrola, F. (2012). Propuestas didácticas para una pedagogía de la muerte desde la creatividad artística. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 10(2). <https://revistas.uam.es/reice/issue/view/347>

Rojas, S. (2008). *El manejo del duelo. Una propuesta para un nuevo comienzo*. Verticales de bolsillo.

<https://books.google.es/books?id=GUj12B3PyLkC&printsec=frontcover&hl=es#v=onepage&q&f=false>

secanov (Director). (2011). *Claudio Naranjo—La conciencia de la Muerte*.

<https://www.youtube.com/watch?v=n71IAdZsKzk>

Serra i Llanas, X. (2014). *I jo, també em moriré?* Columna Edicions.

Sueiro, V. (2013). *Más allá de la muerte*. Grupo Editorial Planeta.

https://books.google.es/books?id=u_M2AgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=es#v=onepage&q&f=false

Tizón, J. L. (2011). *Pérdida, pena, duelo. Vivencias, investigación y asistencia*. Herder Editorial.

Worden, W. (2022). *El tratamiento del duelo. Asesoramiento psicológico y terapia*. (5.^a ed.). Paidós.

https://proassetspdlcom.cdnstatics2.com/usuaris/libros_contenido/arxiu/52/51621_El_tratamiento_del_duelo.pdf

6. ANNEXOS

Annex I - Transcripció entrevista Mestre I

ENTREVISTA TREBALL FI DE GRAU – MARC PRÀCTIC

- Dades de l'expert

<i>Nom i cognoms</i>	Sònia Martínez
<i>Lloc de treball</i>	Mestra Col·legi Sant Bonaventura
<i>Titulació acadèmica</i>	Mestra i Psicopedagoga
<i>Anys d'experiència professional</i>	28 anys

- Preguntes a respondre

1. Creus que el tabú de la mort en la nostra societat afecta les escoles?
Sí, la mort és un tema tabú, a l'escola no s'acostuma a tractar fins si no es dona un cas concret.
2. Consideres que és important parlar sobre la mort amb els infants d'educació infantil encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?
És important i necessari, ja que la mort forma part de les nostres vides i ha de ser un tema tractat des de l'educació emocional.
3. De quina manera creus que pot influenciar parlar de la mort amb els infants? Consideres que parlar-ne pot aportar avantatges o desavantatges en els petits? Quins?
Crec que parlar de la mort pot influenciar de manera positiva el desenvolupament emocional dels infants. Els ajudarà a reconèixer i expressar les diferents emocions associades a un canvi desagradable en la seva vida o la pèrdua d'un ésser estimat, hem de proporcionar eines perquè se sentin millor i puguin regular les emocions desagradables.
4. T'has trobat alguna vegada davant algun cas de dol al llarg de la teva experiència professional? En cas afirmatiu, podries descriure la teva experiència? (Sensacions, reaccions, comportaments, intervencions, etc.)

Els infants, per naturalesa, tenen inquietuds i neguits sobre el cicle de la vida i acostumen a fer preguntes sobre la mort, sovint a la rotllana surt el tema de què tenen un avi al cel o algun animal. Intento abordar la situació amb tranquil·litat i amb un vocabulari senzill sobre la mort i la vida. Abordar aquestes situacions és una oportunitat per treballar com se senten i acompanyar a cadascú dels infants en la seva realitat.

5. Has assistit mai a algun curs de formació que parli de la mort, la pèrdua o el patiment? Has usat recursos externs d'alguna mena que t'hagin ajudat a afrontar i treballar la situació?

No.

6. Has tingut alguna experiència personal que t'hagi servit o ajudat a poder parlar de la mort amb els teus alumnes? Si la resposta és afirmativa, t'ha resultat encara més difícil?

Sí. Experimentar el dolor i la pèrdua d'un ésser estimat i haver-ho d'afrontar amb els meus fills quan eren petits m'ha ajudat per poder empatitzar amb les famílies i els infants. També m'ha ajudat a entendre que cadascú s'expressa diferent davant d'una pèrdua.

7. Creus que els mestres estan formats per parlar de la mort a les aules d'educació infantil? Consideres que haurien d'estar-ho?

No. Crec que la societat en general no està preparada per parlar de la mort. Crec que per gestionar la mort i el dol a l'aula el professorat ha d'estar format.

8. En el teu recorregut com a mestre/a, creus que a les escoles es té present aquest tema en el projecte educatiu o en el disseny curricular? Per què creus que és així?

En el projecte educatiu es té molt present el desenvolupament de les competències emocionals, però crec que el tema de la mort i el dol només es tracta quan es dona un cas en concret. Tenim la tendència a evitar parlar d'aquests temes, i en general les famílies també són reticents.

9. Tenint en compte doncs que l'educació emocional encara no té lloc en els projectes educatius i curriculars, podries enumerar algunes propostes de millora que creus que ens ajudarien al fet que es treballés més aquest tema?

Crec que seria bo introduir els continguts relacionats amb la pèrdua i la mort dintre del desenvolupament de l'educació emocional des d'I3, de manera continuada i permanent per afavorir el benestar i una millor regulació de les emocions quan el nostre alumnat s'enfronti a una emoció desagradable produïda per la pèrdua d'un ésser estimat.

Annex II - Transcripció entrevista Mestre II*ENTREVISTA TREBALL FI DE GRAU – MARC PRÀCTIC***- Dades de l'expert**

<i>Nom i cognoms</i>	Melany Molina Serrano
<i>Lloc de treball</i>	Mestra i coordinadora d'educació infantil Escola Divina Providència de Vilanova i la Geltrú
<i>Titulació acadèmica</i>	Grau d'Educació Infantil, Màster en Neurociència aplicada a l'educació.
<i>Anys d'experiència professional</i>	4 anys

- Preguntes a respondre

1. Creus que el tabú de la mort en la nostra societat afecta les escoles?
Jo crec que per descomptat que sí, igual que altres aspectes socials com pot ser el tema del gènere o del tema del sexe, tots els tabús que ens acompanyen al llarg de la història es traspassen a les escoles al final no és només una escola no la conforma només el professorat i la seva forma de tractar l'educació i tractar aquests temes sinó les famílies i la motxilla que porta cada una. Aleshores tant la persona que ho parla de manera natural com la que ho sent com un tabú, tot això es trasllada i com els nens i les nenes viuen tots aquests aspectes, així que sí, considero que és un tema que es reflecteix molt a les escoles.
2. Consideres que és important parlar sobre la mort amb els infants d'educació infantil encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?
Jo aquí soc una mica reticent a treure aquest tipus de temes que es consideren socialment polèmics amb els infants, per una banda, i tot i que pugui semblar arcaic, pel tema de les famílies perquè moltes vegades no estan d'acord en el fet que es treguin segons quins temes a l'aula i també considero que cada família ha de poder tractar els temes que consideri amb els seus fills i decideixi com i quan fer-ho. I, d'altra banda, amb els infants quan no hi ha una situació que ho requereixi, a vegades es desperten fantasmes o estàs responnent a preguntes que encara no s'han fet i aleshores crec molt en la demanda dels infants en segons quins temes i en la necessitat que presenten ells en certs moments evolutius de com abordar quines

temàtiques si es planteja la situació a l'aula, per descomptat que sí, imprescindible, no és una cosa qüestionable si realment es dona aquesta situació amb algun infant de l'aula.

3. De quina manera creus que pot influenciar parlar de la mort amb els infants? Consideres que parlar-ne pot aportar avantatges o desavantatges en els petits? Quins?

Una mica és el que testava comentant, a vegades per fer un bé, moltes vegades també passa en temes curriculars que són una mica polèmics es vol fer de la millor manera possible perquè estigui preparat per viure en societat per ser capaç d'abordar situacions que se li presentaran en un futur i potser no li estàs fent un favor, sinó posant més dubtes al cap o que després, encara que no ho sembli, els infants ja es comencen a plantejar moltes coses i els hi fem un embolic. És atendre, escolar, observar i veure quines són les seves necessitats.

En el cas que es presenti si, perquè potser tenen molts dubtes que a casa no poden tractar, però que nosaltres tenim unes altres eines doncs per poder abordar d'una altra manera, i sí que ho veig com un avantatge no només per aquest nen, sinó pels altres que li poden fer costat que poden entendre millor el que li està passant a la persona que tinc al costat perquè està trist, per moltes d'aquestes coses.

4. T'has trobat alguna vegada davant algun cas de dol al llarg de la teva experiència professional? En cas afirmatiu, podries descriure la teva experiència? (Sensacions, reaccions, comportaments, intervencions, etc.)

Hi havia una nena que a P4 va perdre el seu pare, ara està a segon d'educació primària i justament hi havia un altre nen que simplement el seu pare no va estar present durant el seu creixement, que també és un tipus de dol. És diferent perquè mai ha estat present, però li manca la figura que altres infants sí que tenien. En aquest aspecte sí que es va fer un treball emocional amb tot el grup. Es va parlar amb totes les famílies del grup, no només les implicades, perquè sabessin que s'estava treballant això. I totes es van mostrar molt predisposades al fet que s'abordés aquest tema i aleshores a través d'un conte, "El buit" de Anna Llenas vam començar a parlar d'aquestes coses que sentim quan trobem a faltar algú o quan ens falta alguna cosa i això va portar al tema de la pèrdua d'algú, al fet que apareixen persones a la vida, ho van lligar que una

mare estava embarassada, es va implicar molt i ens va portar ecografies i es va lligar amb un projecte sobre el naixement i l'embaràs. Es va transformar un tema que a priori era trist, a un tema que els va interessar i motivar moltíssim així que de vegades tot i que és un tema delicat, ens pot portar a una part positiva. Si escoltem als infants i els portem cap al benestar emocional.

5. Has assistit mai a algun curs de formació que parli de la mort, la pèrdua o el patiment? Has usat recursos externs d'alguna mena que t'hagin ajudat a afrontar i treballar la situació?

No, la veritat és que no, des de la nostra escola és un tema que ens agradaria molt formar-nos, no només en aquestes situacions sinó com tractar temes delicats amb els infants. És cert que no, i com et comentava la formació és bastant pobre en l'àmbit curricular, de la formació a les universitats i la formació del professorat. I com a recursos sí que hi ha articles, autors que parlen del tema i més enllà la literatura penso que és una eina molt potent per abordar tots aquests temes. Per aquest tema o per a qualsevol altre, sempre hi ha un recurs literari que ens ajuda a parlar d'una forma més amena amb els infants.

6. Has tingut alguna experiència personal que t'hagi servit o ajudat a poder parlar de la mort amb els teus alumnes? Si la resposta és afirmativa, t'ha resultat encara més difícil?

Aquí entra una mica l'experiència personal de la pèrdua en la teva pròpia pell, en com tu vius les pèrdues. Et condiciona una mica en com creus que pots o has d'ajudar a l'altra persona i en aquest aspecte crec que és erroni perquè tots som diferents i cadascú té una manera de rebre la notícia de gestionar-ho, necessita uns temps, per tant, és difícil en. Crec que és molt important parlar amb l'infant de què necessita.

A vegades es parla del fet que són molt petits, però ells són iguals que nosaltres, els adults, tenen necessitats individuals i diferents, són capaços de dir el que necessiten.

7. Creus que els mestres estan formats per parlar de la mort a les aules d'educació infantil? Consideres que haurien d'estar-ho?

No estem formats i crec que sí que hauríem d'estar-ho, totalment.

8. En el teu recorregut com a mestre/a, creus que a les escoles es té present aquest tema en el projecte educatiu o en el disseny curricular? Per què creus que és així?

No, crec que en l'àmbit històric ni tan sols l'educació emocional ha estat dintre dels projectes educatius de les escoles i és relativament recent que se li comença a donar importància a això. Nosaltres com a equip directiu també comentem molt que tu pots ser molt bo en mates, etc. però si tu no tens estratègies per gestionar la frustració o la fan de superació o l'ambició, fracassaràs, siguis molt bo o molt dolent. Aquestes estratègies són imprescindibles pel creixement personal d'una persona. D'igual manera si estem començant a introduir, nosaltres per descomptat o tenim inclòs en el projecte educatiu del centre com a moltes escoles, però és molt difícil. Nosaltres tenim la sort que tenim l'equip psicopedagògic propi del centre, amb una psicòloga i una psicopedagoga, que estan molt formades en tots aquests temes, tot i que els hi manquen evidentment formació, però tenen moltíssima experiència. Juguem amb l'avantatge que tot i que no hi hagi un apartat específic que parli d'això sempre podem comptar amb el seu suport.

9. Tenint en compte doncs que l'educació emocional encara no té lloc en els projectes educatius i curriculars, podries enumerar algunes propostes de millora que creus que ens ajudarien al fet que es treballés més aquest tema?

Molta literatura, molta conscienciació del personal de la importància d'aquestes coses perquè cadascú pel seu compte, fins que no hi hagi formacions llegeixi i s'informi i no només formar-se professionalment i parlar amb altres professionals de com poder abordar tot això. S'hauria d'anar implantant molta educació emocional des de dalt, nosaltres ho fem, formacions de necessitats educatives específiques i anem renovant-nos per aquests temes.

Annex III - Entrevista Mestre III*ENTREVISTA TREBALL FI DE GRAU – MARC PRÀCTIC***- Dades de l'expert**

<i>Nom i cognoms</i>	-
<i>Lloc de treball</i>	Mestra Escola Pia de Vilanova i la Geltrú
<i>Titulació acadèmica</i>	Mestra d'Educació Infantil
<i>Anys d'experiència professional</i>	27 anys

- Preguntes a respondre

1. Creus que el tabú de la mort en la nostra societat afecta les escoles?
Si és clar, tots els tabús de la societat afecta les escoles perquè en formen part.
2. Consideres que és important parlar sobre la mort amb els infants d'educació infantil encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?
Depèn perquè no tothom està preparat per parlar d'aquest tema/situació i principalment perquè les famílies no volen que es tractin aquests temes i per evitar problemes i situacions desagradables amb els pares/mares dels alumnes.
3. De quina manera creus que pot influenciar parlar de la mort amb els infants? Consideres que parlar-ne pot aportar avantatges o desavantatges en els petits? Quins?
Hauria de ser de forma positiva, sent coherents i sincers. S'ha de tenir en compte l'edat dels infants, no és el mateix I3 que I5.
4. T'has trobat alguna vegada davant algun cas de dol al llarg de la teva experiència professional? En cas afirmatiu, podries descriure la teva experiència? (Sensacions, reaccions, comportaments, intervencions, etc.)
A la meua escola teníem d'alumne una nena de sisè de primària que va ser assassinada. És el cop més dur que hem patit a la nostra escola i ciutat. Ens vam trobar en xoc i molt soles, sense saber si havíem de parlar del tema amb els nens/es d'infantil, les famílies no volien que diguéssim res i les professionals que havíem

tingut la nena estàvem molt afectades. Van venir dos professionals (psicòlegs) per parlar amb els alumnes de la classe de la nena (això va ser molt encertat) però, a mesura que passaven els dies tot va continuar i no es parlava obertament del tema. No estàvem preparats per un cop tan dur i no es va saber gestionar. En cap moment es va oferir un professional per poder parlar amb les mestres ni vam rebre cap orientació, consell... Només hi havia un silenci difícil de pair i estrany.

5. Has assistit mai a algun curs de formació que parli de la mort, la pèrdua o el patiment? Has usat recursos externs d'alguna mena que t'hagin ajudat a afrontar i treballar la situació?

No he fet cap formació que parli bàsicament de la mort, pèrdua.

He treballat amb contes, però cada vegada menys per evitar problemes amb les famílies.

6. Has tingut alguna experiència personal que t'hagi servit o ajudat a poder parlar de la mort amb els teus alumnes? Si la resposta és afirmativa, t'ha resultat encara més difícil?

Sí he tingut alguna experiència personal i tot al contrari de perjudicar, m'ha ajudat a parlar del tema de forma natural.

7. Creus que els mestres estan formats per parlar de la mort a les aules d'educació infantil? Consideres que haurien d'estar-ho?

No totes. Hauríem d'estar formats, però abans s'haurien de formar les famílies dels infants i tenir llibertat total per poder-ne parlar, sense tabús.

8. En el teu recorregut com a mestre/a, creus que a les escoles es té present aquest tema en el projecte educatiu o en el disseny curricular? Per què creus que és així?

En algunes escoles sí que està present, però generalment es tracta quan es dona un cas i si te n'assabentes. Darrerament, les famílies eviten dir la veritat als seus fills (sobrepotecció malentesa) i no volen que en parlis.

9. Tenint en compte doncs que l'educació emocional encara no té lloc en els projectes educatius i curriculars, podries enumerar algunes propostes de millora que creus que ens ajudarien al fet que es treballés més aquest tema?

A la meva escola l'educació emocional està dins de la programació i es treballa diàriament (quan es fa el bon dia, després de l'esbarjo i quan ho veiem necessari). No veig necessari tenir-ho tot escrit, perquè són documents i més documents que es canvien cada dos per tres i que després ningú es llegeix...

Annex IV - Transcripció entrevista gabinet psicopedagògic*ENTREVISTA TREBALL FI DE GRAU – MARC PRÀCTIC***- Dades de l'expert**

<i>Nom i cognoms</i>	Isabel Puente / Olga Cid.
<i>Lloc de treball</i>	Psicopedagoga / psicòloga (Gabinet Psicopedagògic)
<i>Titulació acadèmica</i>	Psicopedagoga i mestra / psicòloga.
<i>Anys d'experiència professional</i>	20 anys.

- Preguntes a respondre

<i>1. Existeix algun protocol a seguir en cas de dol a les escoles?</i>
L'escola no disposa de cap protocol en cas de dol a l'escola.
<i>2. Quin és el seguiment que feu quan us trobeu en casos així?</i>
Acompanyament i suport emocional des del primer moment a la família (mostrar-se disponibles, estar per escoltar, etc.) i un treball més específic vers l'alumne, en cas necessari. Coordinació (família-tutor/a-Gabinet Psicopedagògic), observació de l'infant a la classe i en diferents espais (pati, menjador, tallers, etc.) la seva relació amb els companys/es, l'actitud que mostra, la necessitat o no de gestionar-ho de caràcter més individualitzat (fora de l'aula, en un lloc on pugui expressar lliurement el que sent) amb la psicòloga o psicopedagoga del centre. L'objectiu se centraria en el fet que l'infant pugui expressar, verbalitzar o deixar anar les seves emocions, etc. Donant aquest espai perquè pugui respondre les preguntes que tingui. S'informa els pares, fer-los participar de les activitats que es porten a terme a l'aula, per tal d'executar la tasca conjuntament i recolzar emocionalment en el tema de la mort tant en l'àmbit familiar com en el centre escolar.
<i>3. Es troben molts casos de dol a les escoles on heu d'intervenir?</i>
Hi ha casos en general a les diferents etapes educatives però no un gran nombre. Sí que es van donar més casos de familiars, sobretot d'avis, en el temps de COVID. Hi ha alumnes que ho verbalitzen i ho expliquen, o els familiars ho comuniquen al centre educatiu, d'altres pares a vegades ni ho arriben a explicar.

4. Els “psicopedagogs/pedagogs/psicòlegs/etc.” interveniu en qualsevol cas de dol, o només en casos més extrems?

S’intervé primer quan hi ha la demanda per part de la família i més si parlem de la pèrdua centrada en l’etapa d’educació infantil. Si la família no fa la demanda, però la tutora sí perquè manifesta que l’alumne ho està passant malament i no ho gestiona bé, és quan es fa un treball conjunt (mestre-Gabinet Psicopedagògic) sempre sota el vistiplau de la família. S’orienta al tutor/a i en cas necessari, pautes a tenir en compte en les diferents etapes o fases del procés de dol.

5. Creus que el dol l’han de tractar professionals, o consideres que els mestres també haurien d’estar preparats per fer-ho? Per què?

Considerem que el tema del dol és un aspecte encara poc treballat als centres educatius, en general. S’hauria d’incidir més en el tema de la pèrdua i dels sentiments que se’n deriven (tristesa, ràbia, buidor, malestar, angoixa, patiment, etc.). A vegades sembla un tema “tabú”(de la societat en general) i creiem que hauria de ser mitjançant el diàleg, converses (ens és de molta ajuda i ens fa créixer) de caràcter més natural, parlar de la mort, com a quelcom que forma part de la vida. Seria convenient rebre una formació tot el professorat i així disposar tot el claustre dels recursos, eines necessàries per a poder gestionar i donar resposta a l’infant que ha sofert una pèrdua.

6. Quins són els recursos que utilitzeu per treballar el dol amb infants tan petits?

Mitjançant el dibuix, ajuden a identificar aquest gran malestar. També a partir de contes (eina molt útil on es poden establir converses molt interessants), pel·lícules o històries per treballar les pèrdues i processos de dol i a partir d’aquí generar un diàleg, conversa (totes les opinions són importants i moltes d’elles poden reconfortar) a l’aula conjuntament amb tot el grup-classe. Posar paraules al malestar del nen. També a partir de curtmetratges tot això, adequat a l’edat de l’infant. Des d’una altra matèria, com la religió es dona a conèixer la diversitat dels simbolismes que es dona a la mort, en les diferents cultures i religions. Donar un espai a l’expressió emocional, a l’escola es duu a terme la complementària, des d’educació infantil fins a 4t d’ESO, “Taller d’emocions” i on es fomenta i es treballa des de ben petits poder expressar, manifestar i aprendre a gestionar els sentiments tant positius com negatius a partir de la proposta de diferents activitats (donar un espai a l’expressió emocional).

Treballar l'educació emocional és fantàstic per identificar i integrar les emocions bàsiques, però la mort és més difícil d'explicar i veritablement no es treballa tant des de l'escola.

7. Penses que és important parlar amb els infants del tema de la mort, encara que no ens trobem davant de la situació concreta? Per què?

Sí, molt important. És un tema que tard o d'hora per desgràcia s'hi trobaran perquè és llei de vida i en ser un aspecte del qual es parla o es treballa poc no disposen de les eines, recursos o estratègies necessàries per afrontar una situació de pèrdua davant d'un ésser estimat.

8. Quines actituds i quins valors creus que poden aparèixer en parlar de la mort?

Actituds com: tristesa, frustració, dolor, negació, ràbia, impotència, ira, enuig, angoixa, incertesa, curiositat, neguit, preocupació, incomprensió, vulnerabilitat, adaptació o acceptació davant la pèrdua, els canvis, etc. Considerem que és de vital importància també fer aquest treball des de l'àmbit familiar i dur a terme aquesta preparació ja des d'edats ben primerenques i també des del centre educatiu. Seria convenient i necessari poder atendre, gestionar i donar resposta a aquests sentiments i actituds.

Valors de: solidaritat, empatia, protecció, companyonia, acompanyament, sensibilitat, compartir les emocions que poden generar, bondat, d'ajuda a prendre i trobar un sentit davant de la pèrdua de l'ésser estimat, a acceptar i viure amb més naturalitat els sentiments que poden generar (por, ràbia, etc.), a qüestionar-nos i preguntar-nos pel sentit de la vida, etc.

9. Al llarg de la teva experiència com a professional, has intervingut en algun cas de dol en alguna escola? En el cas que si, podries explicar l'experiència?

En l'àmbit terapèutic no, però sí que hem acompanyat i recollit l'emoció d'aquells alumnes que ho han requerit, amb l'objectiu de permetre, facilitar, validar i compartir l'emoció a través de l'escolta activa, empatia i l'assertivitat.

10. Si la temàtica de la mort, la pèrdua o el sofriment es contemplés a les escoles, als programes educatius, a la família, etc., creus que aportaria avantatges?

Rotundament sí, som una societat que vivim d'esquena a la mort. A altres països s'aborda des de ben petits viure la mort com a part natural del cicle vital i entenent el dol com un procés també natural de resposta a una pèrdua o vincle afectiu. És una matèria pendent en el nostre cas, tant en l'àmbit educatiu com a familiar.

Annex V - Entrevista equip d'orientació psicopedagògica i suport educatiu*ENTREVISTA TREBALL FI DE GRAU – MARC PRÀCTIC***- Dades de l'expert**

<i>Nom i cognoms</i>	Mireia Boix Calaf
<i>Lloc de treball</i>	Departament d'Orientació Col·legi Sant Bonaventura
<i>Titulació acadèmica</i>	Llicenciada en Psicologia
<i>Anys d'experiència professional</i>	15 anys

- Preguntes a respondre

<i>1. Existeix algun protocol a seguir en cas de dol a les escoles?</i>
No hi ha un protocol, però sí que tenim a la nostra disposició material i recursos del Departament d'Ensenyament per atendre a l'alumnat que ho necessiti.
<i>2. Quin és el seguiment que feu quan us trobeu en casos així?</i>
Atenció tutorial i possible atenció des del Departament d'Orientació.
<i>3. Es troben molts casos de dol a les escoles on heu d'intervenir?</i>
Ens trobem en pocs casos on hi hagi d'haver una intervenció.
<i>4. Els "psicopedagogs/pedagogs/psicòlegs/etc." interveniu en qualsevol cas de dol, o només en casos més e</i>
Segons l'intervenció que es faci de la tutoria, s'intervé des del Departament d'Orientació, en funció de les necessitats de l'alumne/a per fer un seguiment.
<i>5. Creus que el dol l'han de tractar professionals, o consideres que els mestres també haurien d'estar preparats per fer-ho? Per q</i>
El professorat cal que tingui una formació bàsica per atendre en l'àmbit escolar, tot i que aquest alumnat hauria de tenir una intervenció especialitzada, per part de professionals, a fora de l'escola.
<i>6. Quins són els recursos que utilitzeu per treballar el dol amb infants tan</i>
A través de contes.

<i>7. Penses que és important parlar amb els infants del tema de la mort, encara que no ens trobem davant de la situació concreta?</i>
Sí, perquè forma part de la vida i no ha de ser un tema tabú.
<i>8. Quines actituds i quins valors creus que poden aparèixer en parlar de la mort?</i>
Sí es treballa la gestió del dol correctament es facilita l'acceptació de la pèrdua.
<i>9. Al llarg de la teva experiència com a professional, has intervingut en algun cas de dol en alguna escola? En el cas que si, podries explicar l'experiència?</i>
Sí. Depenent de l'edat i la gravetat de la pèrdua personal al final sempre veus que pots ajudar a que gestionin prou bé el dol.
<i>10. Si la temàtica de la mort, la pèrdua o el sofriment es contemplés a les escoles, als programes educatius, a la família, etc., creus que aportaria avantatges?</i>
Sí, perquè si es treballa des de la família, centres educatius i professional especialitzat la gestió del dol ajuda a l'alumnat a acceptar la pèrdua.

Annex VI - Model qüestionari

1. Sexe
☐ Home ☐ Dona ☐ Altre
2. Edat
☐ 18-20 anys ☐ 20-30 anys ☐ 30-40 anys ☐ 40-50 anys ☐ 50-60 anys ☐ més de 60 anys
3. Has presenciat algun cas de dol a l'escola al llarg de la teva experiència professional?
☐ Sí ☐ Sí, Sí, però no m'ha tocat actuar a primera línia. ☐ No
4. Has dut a terme algun tipus de treball, pràctica i/o reflexió sobre la mort amb els infants durant el teu recorregut professional?
☐ Sí, després d'un cas de dol. ☐ Sí, sense haver passat cap experiència de dol a l'escola. ☐ No
5. En el cas que la resposta sigui afirmativa, explica-ho breument.
6. Actualment, a l'escola on treballes, s'està tractant el tema de la mort?
☐ Sí, però menys del que seria necessari. ☐ Sí, donant-li bastant importància. ☐ No
7. En cas afirmatiu, descriu breument com ho trebal·leu.

8. Creus que és convenient transmetre als infants el què significa la mort?
☐ Sí, de forma natural i resolent els seus dubtes sense tabús. ☐ Sí, però només quan van creixent i són més grans. ☐ No
9. Consideres que es treballa suficient el tema de la mort a les aules?
☐ Sí, crec que es treballa suficient. ☐ No, s'hauria de treballar més.
10. Penses que és important treballar la mort a l'Educació Infantil?
☐ Sí, considero que és important tractar la mort amb els infants. ☐ Considero que és un tema rellevant, però no suficient per tractar-lo a les aules d'Educació Infantil. ☐ La mort només s'ha de treballar a l'Educació Infantil quan passa alguna experiència relacionada amb el tema. ☐ La mort i el dol l'han de tractar altres professionals. ☐ No, perquè no és necessari que se'ls expliqui de tan petits, ja ho aniran entenent a mesura que es facin grans. ☐ No
11. En un cas de dol a la teva aula, treballaries el tema?
☐ Sí ☐ No ☐ No ho sé
12. En cas que hagi marcat SI o NO, argumenta breument la teva resposta.
13. Consideres que estàs format per treballar la mort i el dol a l'aula?
☐ Sí ☐ Sí, però sempre és positiu rebre formacions per actualitzar recursos. ☐ No
14. Creus que la formació d'un mestre/a hauria d'incloure coneixements sobre la mort i el dol infantil?
☐ Sí ☐ La seva formació és suficient per fer-ho. ☐ No, és tasca de psicòlegs i psicopedagogs. ☐ No

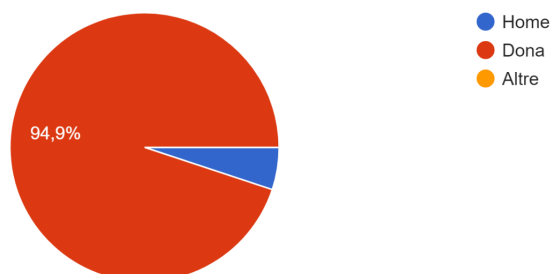
15. Puntua del 0 al 5 el teu grau d'acord. (0 = Totalment en desacord / 5 = Totalment d'acord)	
L'infant que pateix un dol hauria d'anar a l'escola com més aviat millor i tornar a la rutina diària ràpidament.	
És important tractar el dol de l'infant de manera conjunta amb els pares.	
L'infant encara és petit i no ho entén.	
S'ha de tractar diferent de l'infant que pateix un dol de la resta d'alumnes.	
Els nens i nenes no pateixen tant com els adults la pèrdua d'un ésser estimat.	
El fet de no atendre i tractar correctament el dol d'un infant pot tenir conseqüències en el seu futur.	
El currículum d'Educació Infantil hauria de contemplar els aspectes emocionals del desenvolupament dels infants.	
16. Si estàs d'acord que la mort és un tema que s'hauria de tractar a les aules d'Educació Infantil, exposa breument unes propostes de millora.	

Annex VII - Respostes qüestionari

DADES PERSONALS

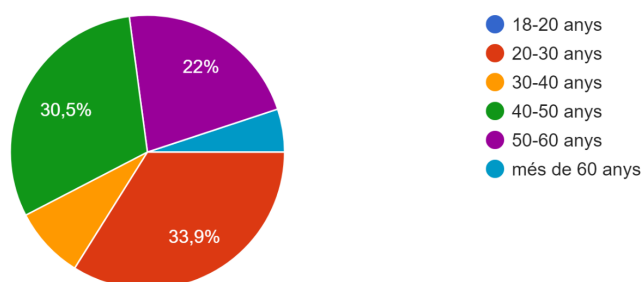
1. SEXE

59 respostes



2. EDAT

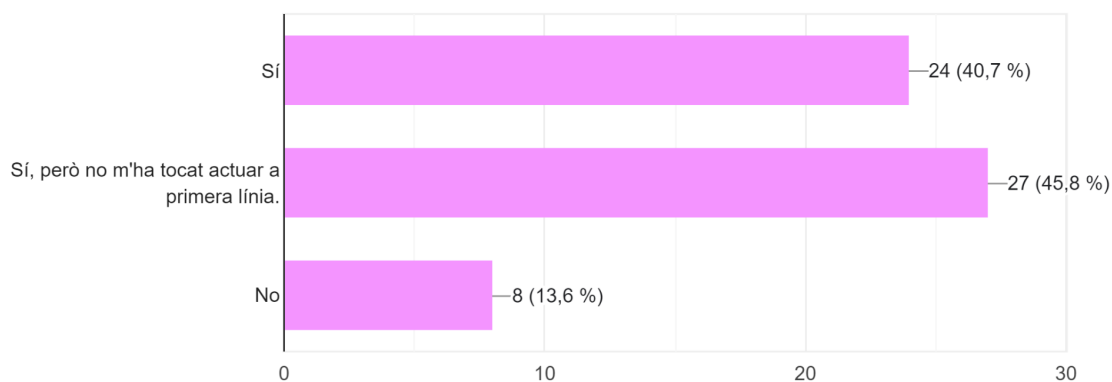
59 respostes



LA MORT I EL DOL A L'ESCOLA

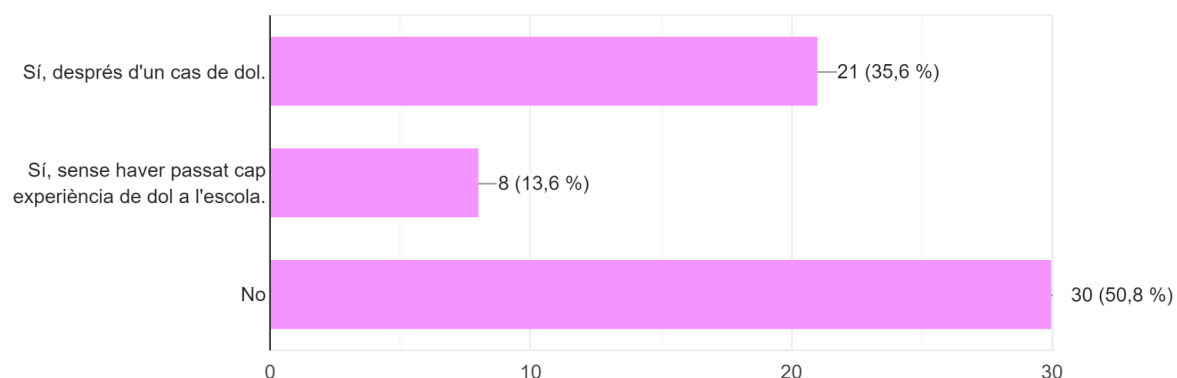
3. Has presenciat algun cas de dol a l'escola al llarg de la teva experiència professional?

59 respostes



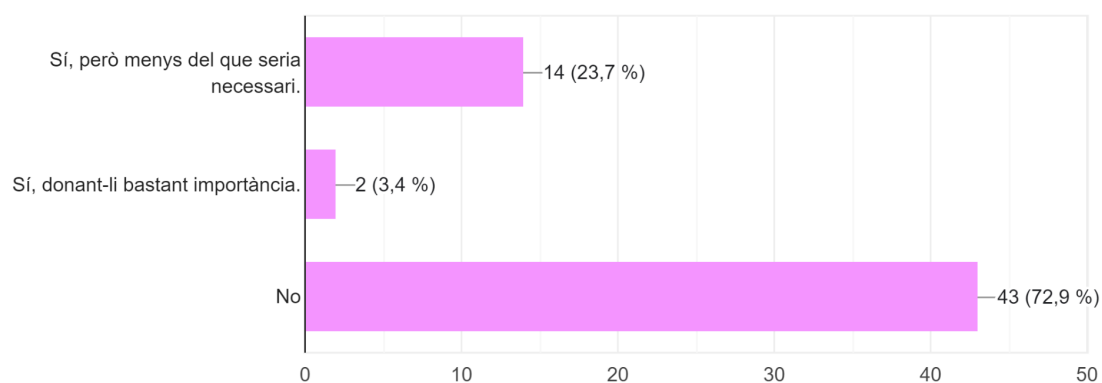
4. Has dut a terme algun tipus de treball, pràctica i/o reflexió sobre la mort amb els infants durant el teu recorregut professional?

59 respostes



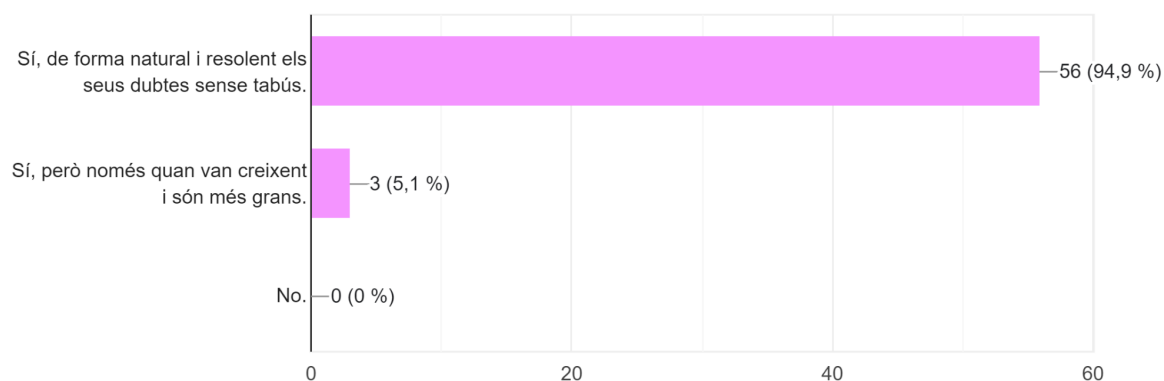
6. Actualment, a l'escola on treballes, s'està tractant el tema de la mort?

59 respostes



8. Creus que és convenient transmetre als infants el què significa la mort?

59 respostes



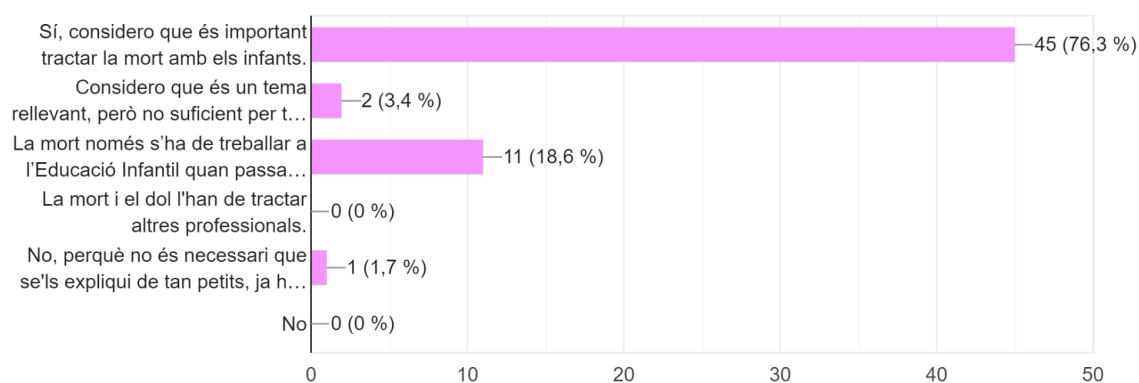
9. Consideres que es treballa suficient el tema de la mort a les aules?

59 respostes



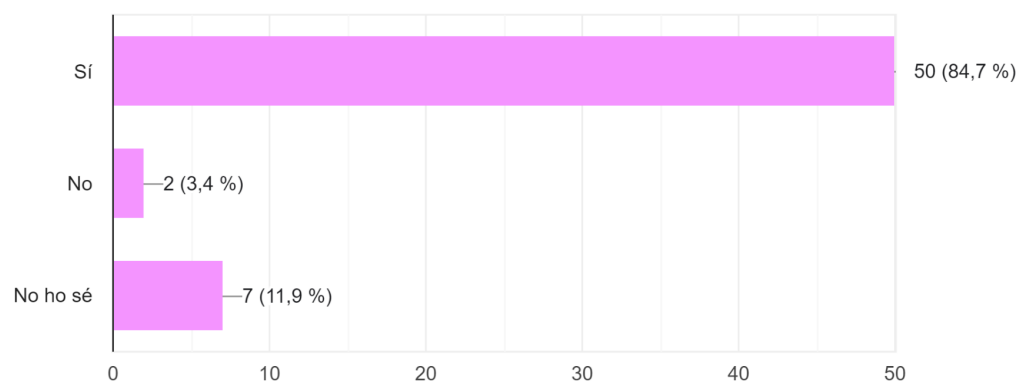
10. Penses que és important treballar la mort a l'Educació Infantil?

59 respostes



11. En un cas de dol a la teva aula, treballaries el tema?

59 respostes



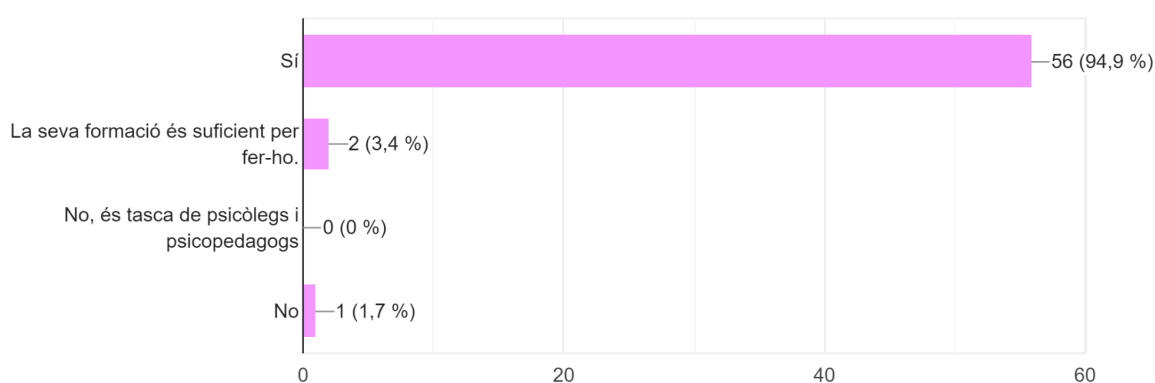
13. Consideres que estàs format per treballar la mort i el dol a l'aula?

59 respostes

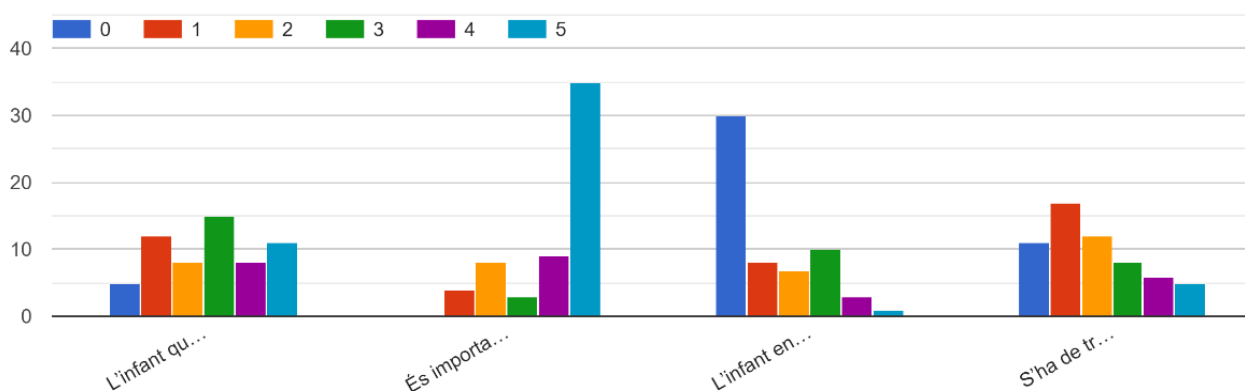


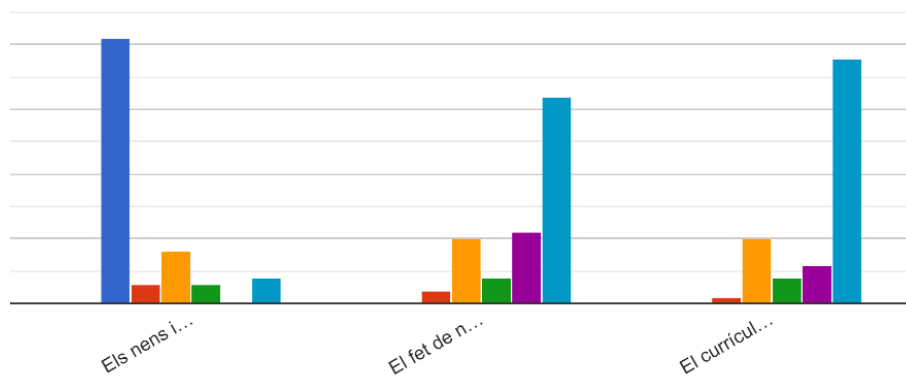
14. Creus que la formació d'un mestre/a hauria d'incloure coneixements sobre la mort i el dol infantil?

59 respostes



15. Puntua del 0 al 5 el teu grau d'acord (0 = Totalment en desacord / 5 = Totalment d'acord):





5. En el cas que la resposta sigui afirmativa, explica-ho breument:

27 respostes

Hem parlat sobre la pèrdua i he explicat un conte

A partir de contes i fent acompanyament a tot el que pugui expressar l'infant

Vam explicar el conte "Més enllà del gran riu", una història adequada i sensible per als més petits que tracta la mort d'una forma simbòlica

A través de contes

Projecte sobre com s'entén la mort a les diferents cultures i religions

Els infants acostumen a parlar de la mort amb naturalitat i és un tema que surt sovint en les converses grupals, ja sigui a partir d'un conte, la mort d'un animal, avis...etc

Ho he fet també abans d'un cas de dol a través de contes o experiències properes com la mort d'un animal de companyia.

La mort d'una mestra

Vam fer una mica de ritual de tancament i de comiat.

Vaig fer una formació en una escola, ja que es va morir la mare d'una alumna.

Quan han mort els avis o animals de companyia. Ho hem treballat mitjançant l'expressió oral posterior a un conte sobre el dol.

Treball del dol a l'àrea de religió al voltant de Tots Sants.

És un tema que m'agrada tractar des de ben petits perquè no acabo esdevenint un tema tabú quan passa. Ho fem a través de contes i de converses sobre la família i a partir dels comentaris espontanis dels infants en parlem i fem una reflexió.

Una nena d'infantil 4 que se li va morir el pare a causa d'un càncer i ho vam treballar amb contes.

Parlar sobre la mort i fer un debat per deixar parlar els infants sobre què saben i com es senten al respecte

La del meu pare, per la qual cosa em vaig absentar del centre i després els alumnes em van preguntar

Amb alumnes de la ESO vam visualitzar un curtmetratge animat i a partir d'ell vam fer algunes reflexions orals.

Parlar de les persones que ens han deixat, compartir-ho en el grup

Treballava en una escolà on van tenir un accident d'autobus on van morir 29 alumnes. Ripollet juny del 2000.

Una situació d'aprenentatge que aborda el tema de la mort de manera natural. Activitats amb espais segurs on poder reflexionar sobre la mort.

En una setmana van morir les mares de dues alumnes. Vaig donar una petita xerrada sobre la mort.

Conèixer la relació que tenia l'infant amb la pèrdua. Fer un acompanyament des del punt de vista que es pugui sentir més identificat amb les pèrdues de les persones del seu voltant.

Quan ha mort alguna persona de la comunitat educativa. Hem fet una petita reflexió

Hem explicat un conte relacionat amb la mort i el sol d'una persona estimada i després n'hem parlat amb els infants

Es tracta de la mort d'un animal. Però l'infant estava molt afectat. Vam explicar que les emocions han de sortir i que també està bé plorar. Recursos: dibuix PER tenir un record, moments bonics...

En el meu cas, una alumna de 3r d'ESO va perdre un familiar pròxim durant el curs. El meu tractament va ser per a preparar la seva tornada a l'aula amb els companys i companyes a través de la poesia com a eina d'expressió dels sentiments (soc professora de català)

7. En cas afirmatiu, descriu breument com ho treballau:

16 respostes

Amb contes, activitats d'educació emocional, vídeos, conversa, etc. Explicant un conte

Contes, xerrades, responent amb la veritat a preguntes dels infants...

A partir dels projectes que es fan (el càncer i altres malalties terminals, la mort, la bellesa de la vida i la mort...)

No crec que és faci menys del que és necessari. Tot i això és un tema que socialment a vegades ens costa abordar i a vegades no és fàcil. amb els infants de 3 a 5 anys s'ha de trobar la mesura justa per treballar el tema sense espantar-los.

Jo, directament no. Ho treballen amb contes.

A través de contes, o a l'hora d'assemblea si surt el tema parlar-ho i tractar-ho tots junts Mitjançant els contes a educació a tutoria.

Al voltant de Tots Sants. Parlant i comentant experiències i el sentiment que viu cadascú Ho treballa cada mestre a la seva aula, però no hi ha cap línia d'escola establerta.

Considero que la mort s'ha de treballar més a les aules d'infantil. No obstant això, es treballa molt a través dels contes, analitzant el missatge i reflexionant sobre el tema de manera natural, com a part del cicle de la vida. També amb activitats lúdiques i dinàmiques per aprendre estratègies per gestionar aquest tema.

Mitjançant contes, reflexions amb els/les alumnes, un racó a l'aula on poden expressar els seus sentiments vers les persones que han mort.

Hi ha algunes persones especialitzades que donen suport per poder-ho treballar En les hores d'assemblea, en alguns quarts d'hora del matí, mitjançant contes Oferint recursos i tractant tot tipus d'emocions.

12. En cas que hagi marcat SÍ o NO, argumenta breument la teva resposta:

59 respostes

Es important no obviar el tema, tractar de forma natural i explicar-li's tot el que necessitin saber, adequant a la seva edat.

No ho se

Depenent de l'edat s'hauria de trobar la manera d'explicar-ho, no es el mateix un I3 que un I5

Els infants han de poder entendre el que passa o se'ls hi ha d'explicar de manera, que ho puguin entendre

Allò que no es treballa i queda a dins no és bo

El treballaria perquè és quelcom que està passant i de segur que els infants tenen dubtes al respecte. D'aquesta manera es pot acompanyar millor a qui ho està passant.

Ja Ho he explicat abans

La mort és una etapa més de la vida. El dol s'ha de respectar i acompanyar amb la presència de l'adult i l'escolta activa

És un tema freqüent que per desgràcia, tard o d'hora arriba a totes les famílies. És un tema que s'ha de treballar amb naturalitat des de que són petits per tal d'entendre el seu significat i no fer d'aquest tema un tema tabú

Per mig dels contes, treballant les emocions

Com s'ha dit anteriorment, es un fet natural que ha tot infant li toca viure en algun moment, es important treballar aquestes emocions i la millor manera a infantil es a través dels contes

Tot allò que viuen els infants és un bon tema per poder tractar a l'aula des de la veritat i des de que sorgeix. A partir de les seves vivències és molt positiu de tractar

La mort és part de la vida, i cal estar preparat/da per quan arriba.

Depenent de l'edat ho tractaria d'una manera o d'una altra. A infantil segurament a través de contes i xerrades en comú

Pq es un tema molt important de treballar per la salut mental dels infants

Crec que no estem preparats per la mort perquè ha estat un tema tabú al llarg dels anys, però la realitat és una altra, és molt comú tenir un cas proper i si els amaguem la realitat poden tenir por i incertesa.

Tot i així, pot passar que parlar d'aquests temes desperti dubte en alguns infants que encara no estan madurs/es per comprendre aquests tipus de continguts

Tot allò que afecta els infants és important i ajustant-se a la seva edat crec que és important que anem aprenent que la mort forma part de la vida. Sense por ni drama sinó com un procés natural

Perquè és important poder treballar les emocions i les preguntes que els puguin sorgir. Crec que se'ls ha d'acompanyar en les seves emocions.

Quan és proper el dol, s'obre la porta a moltes preguntes, ja que sovint encara no se'ls ha mort algú proper.

Ho treballaria per tal d'acompanyar l'alumne i que els companys puguin ajudar.

Tots i totes viurem una situació de dol al llarg de la nostra vida, és algo natural, per tant s'ha de treballar i parlar, i molts d'ells ja ho han viscut en cas d'avis, mascotes i quan surt el tema a l'aula els infants són els primers que ho colen parlar i explicar

És part de la naturalesa de l'Ésser viu.

Penso que es necessari i obligatori treballar el dol i la mort. I no només en el moment en que es dona o amb aquell nen/a sol, sinó de manera general con es treballa qualsevol altre àmbit o tema a l'aula.

Cal enfocar-ho amb naturalitat. Demanaria ajuda per saber tractar-lo

És important acompanyar els infants també en aquests moments, ajudar-los a gestionar-lo, a expressar-se.

Penso que és un tema molt important i que marca les nostres vides i que cal tractar-l'ho de la manera més natural possible des de ben petits.

Treballaria sempre el tema hi haguí o no un cas de dol.

Sempre serà bo treballar-ho, però sempre s'ha de saber el com i les necessitats de l'aula.

Sí, considero que ajudaria als petits a entendre i gestionar les seves emocions envers la situació.

Intentaria parlar amb ells de la forma més natural i normal com una part de la vida.....

Crec que és un tema que pot provocar dubtes als infants, que si no es responen a temps i amb naturalitat, pot a la llarga, significar un problema.

Per donar resposta als possibles dubtes o inquietuds dels infants i acompanyar-lo emocionalment

Penso que pot ser beneficiós tant per l'infant afectat com per la resta de la classe ja que és un tema que pot afectar a tothom en algun punt de la vida i que s'ha de deixar de tractar com un tema tabú

En cas que passés, és una experiència vital dolorosa, difícil de païr i amb barreja d'emocions. Per resoldre dubtes

Crec que s'ha d'acompanyar als infants.

Ho treballaria de manera més directa o indirecta depenent del grau parentiu i de les causes de la mort (vellesa, malaltia, accident, suïcidi). A secundària hi ha molts llibres per a adolescents que parlen del tema i, a partir de les lectures, es poden fer diferents activitats.

Propicinat-lo, sense forçar

Sempre es pot aprofitar per tractar el tema en la matèria d'història i geografia (demografia).

El dol el treballem a través de contes i activitats segures on es fomenta l'expressió emocional i es validen aquests sentiments que van sortint donant veu i paraula a aquests. En cas necessari busquem ajuda d'un professional extern per ajudar juntament amb l'escola a la gestió emocional del tema de la mort.

Crec que és important tractar el tema per poder afrontar la mort d'una manera natural en un futur.

M'agradaria treballar-lo, però no tinc coneixements ni eines És una part rellevant de la vida i s'ha de naturalitzar.

Per mi és important no amagar-los informació als infants. És inevitable fugir de la realitat especialment en temes que són tant imprevisibles.

Ja ho faig perquè tinc formació específica de dol

Perquè és molt important no amagar o distorsionar la realitat. Els infants han de saber que tots estem exposats a la mort i que aquesta pot arribar en qualsevol moment de la vida.

Penso que és important ajudar a l'infant, especialment pel que fa al que sent i per ajudar-lo a expressar-ho, donant validesa a totes les maneres de fer front a una situació tan dura

Crec que depèn del cas, hi ha casos que millor treballarlos individualment amb l'alumne afectat

En el meu cas crec que seria una mica difícil, perquè els infants amb els que treballa són molt petits, entre un i dos anys.

Arribat el cas s'ha d'ajudar a l'infant a comprendre, acceptar i normalitzar els sentiments que està patint en aquest moment.

Es generarien qüestions q s'haurien de tractar per no generar por O traumes Primer ho consultaria amb la família

Crec que forma part de la nostra vida i es imprescindible donar sortida a totes les emocions.

He tingut, com a alumna, experiències de dol compartides (mort sobtada d'una companya de classe) i considero que un tractament col·lectiu i acompanyat per figures de referència i de confiança pot ajudar a qualsevol persona a encarar i pair una situació com aquesta.

Primer de tot demanaria ajuda a l'equip psicopedagògic del centre i seguiria les pautes tenint en compte les necessitats dels infants.

Seria necessari poder treballar per poder superar aquest dol

16. Si estàs d'acord que la mort és un tema que s'hauria de tractar a les aules d'Educació Infantil, exposa breument unes propostes de millora:

59 respostes

Formant sobre el tema als mestres i sobre com pot afectar als infants, i com actuar-hi en conseqüència. Hi ha contes infantils que tracten sobre el tema, s'haurien d'incloure en les propostes, per a que no sigui un tema desconegut per els infants.

Treballant al 0-3 no he vist cap formació relativa a aquest tema. Així que fora bo si menys, algun seminari

Tractar-ho a través de contes, propostes amb mascotes

Primer de tot preparar als professionals i desorws buscar maneres de treballar el tema que no es facil

Hauria de formar part del currículum. Malauradament la mort cada dia està present i si vé de cop ens agafa desprevinguts.

Considero que s'hauria de treballar com a part de la vida que és.

Els infants necessiten ajuda per canalitzar les emocions i és important ajudar-los i fer un acompanyament.

Els contes amb personatges d'animals son un bon punt per treballar aquest tema. Els alumnes empatitzen ràpidament amb l'emocióni Ho entenen prou bé

Com a proposta de millora, s'haurien de fer formacions i/o cursets on ajudessin als mestres a obtenir recursos per a tractar aquests temes. Penso que et pots trobar en el cas que hi hagi famílies que estiguin passant per un dol i per tant, s'ha de treballar amb els infants per ajudar-los emocionalment. S'haurien d'explicar contes, crear un baúl dels records amb imatges de persones o animals que han marxat de les nostres vides i compartir-ho entre tots i totes, veure pel·lícules, parlar obertament a l'aula, fer arbres genealogics...

Els contes relacionats a la perdua d'un familiar, mascota i treballar les emocions diàriamente a classe

Penso que com persona adulta has de treballar aquest tema perquè l'infant posi paraules a les seves emocions

No ho sé perquè no tinc formació sobre el tema Tractar-la dia a dia.

Es podrien treballar molts més aspectes emocionals en totes les etapes de l'educació, ja que a dia d'avui encara formem part d'una societat bastant ignorant en l'aspecte emocional. A cada ETAPA a s'ha de tractar d'una manera diferent, amb menys o més profunditat, però s'ha de treballar

Partir de contes en què la mort d'un personatge és rellevant, ara, per ex. La llegenda de Sant Jordi; fer-se preguntes sobre aquesta, el perquè i la història que hi ha darrere de la vida i la mort

Incloure contes sobre la mort en les activitats d'Educació Emocional.

Reitero el que he dit abans. la mort forma part de la vida i hem d'estar preparats per poder sostenir una situació que ens pot trasbalsar. Sempre ajustant a l'edat i la intensitat de la pèrdua. Parlar-ne ho naturalitza però fer-ho en excès pot neguitejar.

Treballar-ho a partir de tots els éssers vius i com a fet natural i inherent a la Vida. Les plantes, els insectes, tots els animals, tenen un cicle de vida.

Treballar la part emocional, ens pot fer sentir tristes, enfadades, amb preguntes... Formació i/o Xerrades sobre Emocions i Dol

Crec que com a tema no s'ha d'anar a buscar, però a través del món que ens envolta sovint la mort hi és present i en podem parlar. Una mascota, familiar ...

No controlo gaire el currículum d'infantil però sempre és interessant el fet de treballar l'educació emocional respecte a aquests temes tan delicats.

Es pot treballar de moltes maneres però per a educació infantil sobretot a través d'un conte o d'un petit video.

Dins no només amb l'espontaneïtat d'una situació, sinó també inclòs dins la programació.

Comparació amb altres éssers vius. Amb altres cultures. Celebració del dia dels nostres morts.

Primerament, que els docents tinguem una petita informació o formació per poder fer-ho d'allò més bé. I després, treballar-ho d'una manera lúdica perquè els infants puguin captar millor el missatge. Desconec

Formació dels mestres sobre el tema

Tenir a l'aula contes sobre la mort, tenir llibertat per parlar amb els infants, tenir suport de psicòlegs per saber com fer-ho bé...

Trencar el silenci i el tabú que hi ha al respecte. Fer-ho de manera natural i espontània a través de contes o vivències incommentaris dels infants. Haurien de fer formacions, tallers o algun curs per poder tractar aquest tema. Tallers pels nens.

Rebre més formació per tal d'estar preparats en possibles casos. Formació dels professionals.

Més protocols en els centres

És molt important parlar de la mort com a part de la vida.....

Es podria tractar a través de contes i/o pel·lícules, exposant casos i parlant-ne sobre ells, fent participants als infants en tot moment per saber el que pensen i senten en relació a la mort

Més formació a les escoles, recerca de recursos d'ajuda, introducció de l'educació emocional als graus...

Com a professionals hauriem de rebre més formacions per poder tractar el tema de forma més acurada.

Crec que s'hauria de dedicar un espai cada any per poder assegurar-se que es tracta el tema. El departament d'educació hauria d'assegurar aquestes formacions i afegir en el currículum el tema del dol per assegurar-se que tots els centres estiguin en la mateixa línia i que es tracti a tot arreu.

Important també entendre el dol no només en cas de mort. En casos de migració i separació també es considera que és un procés de dol

És important tractar el tema i adaptar -se amb cada alumne, la seva personalitat i la manera que el nen ho vegi

Estic d'acord amb el fet que s'han de tractar els aspectes emocionals dels infants perquè poden tenir influència sobre l'aprenentatge. Pel que fa a la mort, no sé com es podria treballar a les aules d'Educació Infantil perquè soc profesora de secundària.

A través de contes es podria parlar de la mort dels avis i de les persones en general. També està bé tractar-ho a partir de la mort de les plantes o dels animals, de companyia o no.

Parlar-ne a classe, llegir històries on hi sigui present, deixat que els nens/es s'expressin al respecte...

S'ha de parlar de manera natural a l'escola i a casa tant de la vida com de la mort.

Primerament, treballar la mort des d'una perspectiva natural, creant espais d'aprenentatge segurs on els infants tinguin l'oportunitat de sentir-se escoltats. Proporcionar estratègies i eines que els hi ajudin a entendre les seves emocions per tal d'entendre i acceptar la mort.

Fer xerrades de conscienciació

Formació al professorat o tallers a les aules

Tractar-ho sempre que sorgeixi a la rotllana i recolzar-ho amb videos icontes.

Quan es parla del cicle de la vida o de quan neix un germanet, que es parli del pas del temps.
Formació dels mestres

Contes. Tractar el tema del dol no només de persones: mascotes, separacions, canvis de residència. Racó específic , accessible i permanent dins l'aula.

Hauríem de incloure de manera explícita en les programacions quan i com es treballarà, per assegurar-nos que s'introdueix de manera gradual i adequada a l'edat dels infants.

Seria necessària formació dels docents i bateria de recursos i estratègies. Es pot treballar amb casos ficticis: dibuixos, titelles,...

No tinc experiència en el tema per eleborar cap proposta

Sempre que hi hagi un cas, estaria bé tenir eines d'ajuda, de "normalització" del fet, que ajudin a l'infant a passar l'etapa de dol sense que li quedin traumes psicològics derivats d'aquesta etapa.

Formació per part d'algun psicòleg expert en el tema, i amb exemples i activitats reals

Sempre i Quan les famílies ho permetessin ja que hi ha diferents religions I maneres de pensar

Fomentar la parla i la comunicació amb els Altres per a que se sentin segurs i amb confiança per tractar aquests temes

No soc mestra i el meu alumnat és "majoritàriament" adolescent, que és una etapa prou diferent a la infantil. En el meu cas, trobo que les arts plàstiques, sonores i literàries poden servir de via d'expressió i de mediació dels sentiments. A més, també trobo que cal ser clares i eliminar del nostre vocabulari eufemismes innecessaris que entorpeixen la comprensió dels fets. Per acabar, és necessari que tot l'alumnat se senti amb veu i la tingui a l'aula per expressar els seus sentiments i respectar els aliens. Per això cal pregonar amb l'exemple des del punt de vista docent.

Formar millor als professionals per donar eines, tenir més en compte l'educació emocional i sobretot anar de la mà amb les famílies.

Utilitzar recursos com contes. Parlar del tema utilitzant exemples

Guia per a famílies.

Acompanyar en el Dol i la Pèrdua.

Recursos i propostes per a
infants i famílies.



TREBALL FI DE GRAU

GEORGINA TOMÀS SIFRES

LA MORT I EL DOL A LES AULES D'EDUCACIÓ INFANTIL



UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

ÍNDEX

- OBJECTIU DE LA GUIA..... 1
- PER QUÈ ÉS IMPORTANT?1
- QUÈ ÉS LA MORT?..... 2
- PER QUÈ ÉS IMPORTANT PARLAR-NE? 2
- COM PERCEBEN ELS INFANTS LA MORT? 3
- FASES DE DESENVOLUPAMENT..... 3
- REACCIONS COMUNES DELS INFANTS EN EL DOL..... 4
- CONSELLS PER PARLAR DE LA MORT AMB ELS INFANTS 5
- SITUACIONS ESPECÍFIQUES..... 6
- FASES DEL DOL..... 7
- SIGNES D’ALERTA 8
- ESTRATÈGIES DE SUPORT EMOCIONAL PER ACOMPANYAR L’INFANT EN EL DOL 9
- RECURSOS PER GESTIONAR EL DOL 10
- LECTURES RECOMANADES PER A INFANTS 11
- LECTURES PER A LES FAMÍLIES..... 13
- RECURSOS PER A LES FAMÍLIES 14
- TANCAMENT 14

OBJECTIU DE LA GUIA

Aquesta guia està pensada per ajudar les famílies a comprendre com els infants perceben la mort i el dol, i com poden acompanyar-los durant aquests moments difícils. Els infants, des de ben petits, poden experimentar situacions de pèrdua, ja sigui la mort d'un ésser estimat, una mascota o un canvi significatiu en les seves vides. Aquestes situacions, tot i ser naturals i part de la vida, poden resultar complicades de gestionar per als més petits. La guia ofereix recursos, consells i estratègies per a les famílies amb l'objectiu de fer més comprensible i manejable aquest procés, tant per als infants com per als adults que els acompanyen.

PER QUÈ ÉS IMPORTANT?

Parlar de la mort i el dol amb els infants els ajuda a desenvolupar habilitats emocionals i a comprendre millor el món que els envolta. Sovint, es tendeix a protegir els infants de temes considerats difícils o dolorosos, però això pot crear més confusió i angoixa. En canvi, abordar aquestes temàtiques amb sensibilitat i adequació a l'edat dels nens i nenes els permet:

- 1.Desenvolupar una comprensió sana de la vida i la mort: Conèixer i parlar de la mort com una part natural de la vida ajuda els infants a desenvolupar una perspectiva equilibrada sobre el cicle de la vida.
- 2.Expressar les seves emocions: Els infants necessiten aprendre a reconèixer i expressar les seves emocions. Parlar del dol els dona l'oportunitat de compartir els seus sentiments, alleujar la seva tristesa i sentir-se escoltats i compresos.
- 3.Enfortir els vincles familiars: Compartir moments de tristesa i pèrdua pot enfortir els llaços familiars. Els infants se senten recolzats i segurs quan saben que poden comptar amb els seus pares i altres familiars en moments difícils.
- 4.Desenvolupar resiliència: Aprendre a afrontar la pèrdua i el dol els prepara per fer front a futurs desafiaments. Els nens que han après a gestionar les seves emocions davant la pèrdua són més capaços de recuperar-se d'altres situacions estressants a la seva vida.

En definitiva, la guia busca proporcionar a les famílies eines i recursos per acompanyar els infants en el procés de comprendre i afrontar la mort i el dol. D'aquesta manera, es facilita un entorn emocionalment segur, on els infants poden créixer i desenvolupar-se de manera integral, aprenent a viure i a gestionar els canvis i les pèrdues que inevitablement formen part de la vida.

QUÈ ÉS LA MORT?

El concepte de mort implica entendre les següents nocions:

- Irreversibilitat i permanència: El que passa no es pot modificar i és per sempre. Apareix a partir dels 9-10 anys.
- Universalitat: La mort arriba a tothom. Apareix al voltant dels 7 anys.
- Inevitabilitat: Ens passarà a tots, incloent-s'hi a un mateix. Apareix a partir dels 10 anys.
- No funcionalitat: Entendre que s'aturen les funcions corporals i es produeix absència de moviment. A partir dels 6 anys.

PER QUÈ ÉS IMPORTANT PARLAR-NE?

- La mort forma part de la vida.
- En la nostra societat la mort és un tabú modern, cosa que no facilita l'elaboració del concepte.
- La mort és present en els mitjans de comunicació, en fets reals, en contes i jocs, però l'eludim com a tema quotidià.
- Sempre és pitjor allò que un imagina que allò que es pot dir.
- L'infant que n'és coneixedor és capaç d'afrontar la vida: el protegim quan en parlem, no quan ho evitem.
- Haver treballat el concepte de mort ajudarà l'infant a elaborar millor l'experiència de la mort en el cas que es produeixi.

COM PERCEBEN ELS INFANTS LA MORT?

Els infants perceben la mort de manera diferent segons la seva edat i etapa de desenvolupament. Entendre aquestes diferències és fonamental per acompanyar-los adequadament en el procés de dol.

FASES DE DESENVOLUPAMENT

- Infants menors de 3 anys: A aquesta edat, els infants no comprenen el concepte de la mort. Tot i això, són molt sensibles a l'absència de persones properes i a les emocions dels adults que els envolten. Poden reaccionar a la tristesa i l'angoixa dels seus cuidadors amb ansietat o irritabilitat. Encara que no puguin expressar-ho verbalment, senten la pèrdua a través dels canvis en la rutina i en el comportament dels adults.
- De 3 a 6 anys: En aquesta franja d'edat, els infants sovint veuen la mort com una cosa temporal i reversible, similar a anar-se'n a dormir o a un viatge. Aquesta visió és influenciada pels contes i dibuixos animats que sovint representen la mort de manera no definitiva. Poden tenir moltes preguntes sobre on ha anat la persona que ha mort i poden expressar idees màgiques sobre com podrien tornar. És important escoltar-los amb paciència i respondre les seves preguntes de manera simple i clara.
- De 6 a 9 anys: A partir dels sis anys, els infants comencen a comprendre la mort com a definitiva, però encara poden tenir dubtes i pors. Poden preguntar-se què passa després de la mort o tenir preocupacions sobre la seva pròpia mortalitat o la dels seus éssers estimats. En aquesta etapa, necessiten explicacions més concretes i realistes, així com suport per gestionar les seves pors i ansietats.
- A partir dels 9 anys: A aquesta edat, els infants ja comprenen la mort de manera similar als adults. Entenen que la mort és irreversible i que tots els éssers vius moren algun dia. Tot i això, necessiten suport emocional per processar els seus sentiments de tristesa, pèrdua i fins i tot culpa. Els infants en aquesta etapa poden beneficiar-se de converses honestes i de l'oportunitat d'expressar les seves emocions.

REACCIONS COMUNES DELS INFANTS EN EL DOL

El dol en els infants es manifesta de diverses maneres, tant pel que fa al comportament com emocional. Reconèixer aquestes reaccions és essencial per proporcionar-los el suport adequat.

Canvis en el comportament: Els infants en procés de dol poden mostrar una varietat de comportaments diferents. Alguns poden tornar-se més agitats o irritable, mentre que altres poden semblar més tristos o retirar-se. També és comú veure regressions en el seu comportament, com per exemple, tornar a hàbits més infantils com xuclar-se el dit, mullar el llit o voler dormir amb els pares.

Expressió emocional: Els infants poden perdre interès en activitats que abans els agradaven, presentar problemes de son o tenir malsons. També és possible que facin preguntes freqüents sobre la mort, intentant entendre millor què ha passat i què significa per a ells. Aquesta necessitat de repetició els ajuda a processar la informació i a fer-se a la idea de la realitat de la pèrdua.

Acompanyar els infants en el dol implica estar present, escoltar-los i donar-los espai per expressar els seus sentiments. És important proporcionar un entorn segur i afectuós on se sentin còmodes per parlar de la seva tristesa i les seves preocupacions. D'aquesta manera, els infants poden començar a acceptar la pèrdua i aprendre a viure amb ella, desenvolupant la seva capacitat de resiliència davant les adversitats.

CONSELLS PER PARLAR DE LA MORT AMB ELS INFANTS

Parlar de la mort amb els infants pot ser un repte, però és essencial per ajudar-los a comprendre i processar la pèrdua. A continuació, es presenten alguns consells pràctics per abordar aquest tema amb sensibilitat i eficàcia.

- Utilitzar un llenguatge clar i senzill: És important evitar eufemismes que poden confondre els infants, com ara "ha marxat" o "dormint per sempre". Aquestes expressions poden fer que l'infant tingui por d'anar a dormir o que altres persones marxin. En canvi, utilitzeu un llenguatge directe i senzill, com "ha mort" o "ja no està amb nosaltres", per ajudar-los a entendre el que ha passat de manera clara.
- Respondre a les preguntes amb honestedat: Els infants poden tenir moltes preguntes sobre la mort. És important respondre-les amb sinceritat, adaptant les explicacions a l'edat i nivell de comprensió de l'infant. Per exemple, podeu dir "Quan algú mor, el seu cos deixa de funcionar i no pot fer les coses que feia abans, com respirar, menjar o jugar". Aquesta honestedat ajuda els infants a confiar en els adults i a sentir-se segurs en la seva comprensió de la realitat.
- Validar les emocions: És crucial fer saber als infants que està bé sentir-se trist, enfadat o confós. Podeu dir-los coses com "És normal sentir-se així quan perdem algú que estimem" o "També em sento trist/a perquè trobo a faltar aquesta persona". Validar les seves emocions els ajuda a sentir-se compresos i ajudats, i els ensenya que és saludable expressar els seus sentiments.

SITUACIONS ESPECÍFIQUES

Cada infant és únic i pot reaccionar de manera diferent davant la mort. Aquí es presenten algunes situacions específiques i com manejar-les adequadament.

- Quan l'infant no vol parlar: Alguns infants poden no voler parlar de la mort immediatament. És important respectar el seu temps i espai. Podeu dir-los que està bé no voler parlar-ne ara, però que esteu disponibles per parlar quan estiguin llestos. Mantingueu la porta oberta per a futures converses i estigueu atents a altres senyals de dol, com canvis en el comportament o el joc, que poden ser maneres indirectes d'expressar els seus sentiments.
- Quan hi ha altres nens en dol: Si hi ha altres nens, com germans o companys de classe, que també estan passant per un procés de dol, ajudeu els infants a comprendre i donar suport. Podeu explicar que altres nens i nenes també estan tristos i que és important ser amables i pacients amb ells. Fomenteu la creació d'un entorn solidari on els infants puguin parlar o jugar junts per expressar les seves emocions.

Parlar de la mort amb els infants és una tasca delicada que requereix paciència, empatia i honestedat. En oferir un suport clar i afectuós, ajudareu els infants a desenvolupar una comprensió més sana i equilibrada de la vida i la mort, i els preparareu millor per gestionar futures pèrdues i desafiaments emocionals.

FASES DEL DOL

Tot i que cada pèrdua tindrà un sentit únic i exclusiu, després de molts estudis s'ha pogut detectar una sèrie de fases que tant els infants com els familiars poden experimentar.

- Fase de negació

La fase de negació és sovint la primera resposta a la pèrdua. Durant aquesta etapa, tant els infants com els adults poden tenir dificultats per acceptar la realitat de la pèrdua. La negació serveix com a mecanisme de defensa per evitar el dolor immediat. En els infants, aquesta fase pot manifestar-se com una manca de comprensió de la gravetat de la situació o com una creença que la persona que ha mort tornarà. Aquesta etapa proporciona un temps necessari per assimilar la notícia i preparar-se emocionalment per afrontar el dolor.

- Fase d'ira, ràbia i d'emprenyament

Després de la negació, és comú que aparegui una fase d'ira, ràbia i empenyament. Durant aquesta etapa, els infants i familiars poden sentir-se enfadats amb ells mateixos, amb els altres, o fins i tot amb la persona que ha mort. Aquesta ràbia pot sorgir de la frustració per la impotència davant la pèrdua o per la sensació d'injustícia. Els infants poden expressar la seva ira amb rebequeries, comportament desafiant o fins i tot amb preguntes enfadades dirigides als adults. És important validar aquests sentiments i proporcionar un espai segur per a la seva expressió.

- Fase de negociació

En la fase de negociació, tant infants com adults intenten trobar maneres de revertir o mitigar la pèrdua. Aquesta etapa es caracteritza per pensaments del tipus "i si...?" o per intentar fer tractes amb un poder superior. Els infants poden manifestar aquesta fase a través de jocs o fantasies en què la persona perduda torna o les coses tornen a ser com eren abans. Tot i que aquesta fase pot semblar irracional, és una part natural del procés de dol que permet a les persones buscar una manera de controlar la situació.

- Fase de depressió

La fase de depressió és una de les més difícils i pot ser profundament dolorosa. En aquesta etapa, la realitat de la pèrdua s'assimila completament, i tant els infants com els adults poden experimentar una profunda tristesa i sensació de buit. Els infants poden mostrar aquesta tristesa amb plors freqüents, pèrdua d'interès en activitats que abans gaudien, canvis en l'apetit o el son, i un desig de retir social. És essencial proporcionar suport emocional i estar presents durant aquesta etapa, assegurant-los que és normal sentir-se tristos i que no estan sols en el seu dolor.

- Fase d'acceptació

Finalment, la fase d'acceptació es caracteritza per una major comprensió i assimilació de la pèrdua. Tot i que el dolor pot persistir, les persones en aquesta etapa comencen a trobar maneres de continuar amb la seva vida, integrant la pèrdua com a part de la seva experiència. Els infants poden començar a parlar de la persona perduda amb menys dolor i més serenitat, recordant moments feliços i aprenent a viure sense la seva presència física. Aquesta fase no implica oblidar, sinó aprendre a viure amb la pèrdua i trobar un nou equilibri emocional.

SIGNES D'ALERTA

- Plorar excessivament durant llargs períodes de temps.
- Rebequeries freqüents i perllongades.
- Apatia/insensibilitat.
- Pèrdua d'interès perllongat per activitats que li agradaven.
- Malson.
- Por a quedar-se sol.
- Comportament infantil.
- Malts de cap, malts de panxa.
- Canvis importants en el rendiment escolar.

ESTRATÈGIES DE SUPORT EMOCIONAL PER ACOMPANYAR L'INFANT EN EL DOL

Acompanyar els infants en el procés de dol implica proporcionar un entorn segur on puguin expressar i gestionar les seves emocions. A continuació, es presenten algunes estratègies per oferir aquest suport emocional.

- **Mantenir les rutines diàries:** Les rutines proporcionen un sentit de seguretat i normalitat als infants. Continuar amb les activitats diàries, com l'hora de menjar, el bany o el moment de conte abans d'anar a dormir, ajuda els infants a sentir-se més segurs i a tenir una estructura coneguda en moments d'incertesa. Les rutines no només ofereixen un sentiment de control, sinó que també permeten als infants tenir moments previsibles que poden confortar-los en un període de canvis.
- **Utilitzar contes i activitats:** Els llibres infantils que aborden el tema de la mort poden ser una eina poderosa per obrir converses amb els infants sobre el dol. Aquests contes sovint expliquen la mort de manera que els infants poden entendre i relacionar-se amb els personatges. Llegir junts un llibre sobre la pèrdua pot ajudar l'infant a sentir-se menys sol en els seus sentiments i a veure que altres també passen per experiències similars.
- **Fer partícips als infants en rituals:** Permetre que els infants participin en rituals de comiat, com els funerals o altres cerimònies, pot ser beneficiós per al seu procés de dol. Això els ajuda a entendre millor la realitat de la pèrdua i els ofereix una oportunitat per dir adeu de manera significativa. És important explicar-los què poden esperar d'aquests rituals i deixar que decideixin si volen participar-hi o no. Respectar les seves decisions en aquest sentit és clau per al seu benestar emocional.

RECURSOS PER GESTIONAR EL DOL

A més de les estratègies de suport emocional, hi ha diversos recursos que poden ajudar els infants a gestionar el seu dol de manera saludable.

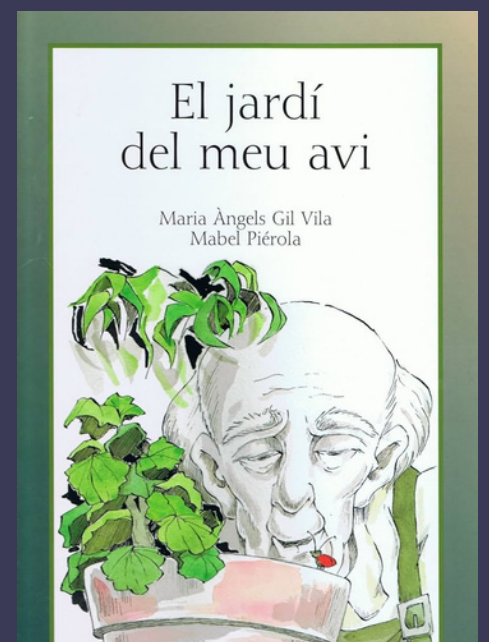
- **Activitats creatives:** Les activitats creatives com dibuixar, escriure cartes o crear records poden ser formes efectives perquè els infants expressin les seves emocions. Dibuixar pot permetre'ls expressar sentiments que no saben verbalitzar, mentre que escriure cartes a la persona que han perdut pot ajudar-los a sentir-se més connectats i a processar la seva pèrdua. Crear records, com àlbums de fotos o caixes de memòries, els permet tenir un lloc tangible on guardar els seus records i sentiments.
- **Suport professional:** Si l'infant té dificultats per gestionar el seu dol o mostra signes de dol complicat, pot ser útil buscar l'ajuda d'un psicòleg infantil o un altre professional de la salut mental. Els professionals poden oferir eines i tècniques específiques per ajudar els infants a processar les seves emocions i a trobar maneres saludables de fer front a la pèrdua.
- **Grups de suport:** Connectar amb altres famílies que estan passant per situacions similars pot ser molt beneficiós tant per als infants com per als adults. Els grups de suport ofereixen un espai per compartir experiències, consells i estratègies de gestió del dol. Per als infants, conèixer altres nens que han passat per situacions semblants pot ajudar-los a sentir-se menys sols i a entendre que el que estan vivint és una part natural del procés de dol.

Acompanyar els infants en el dol és una tasca que requereix temps, paciència i una gran dosi d'empatia. Proporcionar un suport emocional constant, oferir recursos adequats i estar atents a les seves necessitats individuals són passos fonamentals per ajudar-los a navegar aquest camí difícil i a desenvolupar la resiliència necessària per a futures adversitats.

LECTURES RECOMANADES PER A INFANTS

Els llibres infantils poden ser una eina poderosa per ajudar els nens a comprendre i processar la mort i el dol. A continuació es presenten algunes lectures recomanades que aborden aquest tema amb sensibilitat i empatia.

- El jardí del meu avi de Lane Smith: Aquest llibre narra la història d'un nen que visita el jardí del seu avi, on descobreix la bellesa i la serenitat de la natura. El conte aborda la mort de manera subtil i poètica, ajudant els infants a entendre la continuïtat de la vida a través dels cicles naturals.



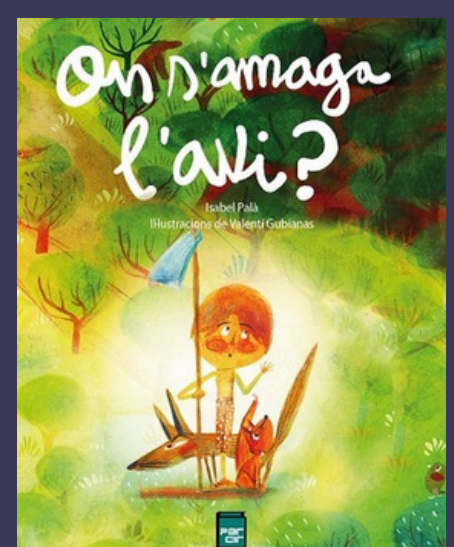
- El meu avi i jo de Núria Parera: Un bonic àlbum, amb paraules senzilles, que relaten la relació entre una néta i el seu avi. El seu dol serà més suportable gràcies a la interacció amb la seva mare, i al petó que el seu avi li va deixar perquè el recordés quan no hi fos.



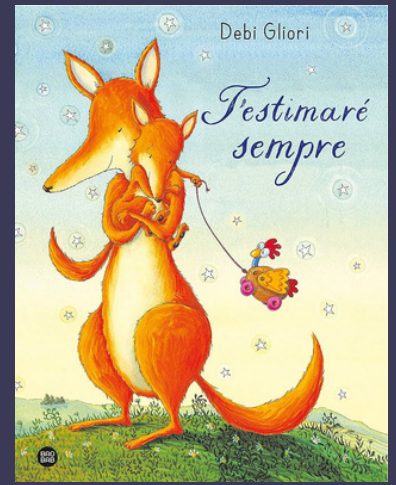
- Més enllà del gran riu. Bescher – Hass: Un conte molt útil per treballar amb els més petits el tema de la mort. Una aproximació laica, sensible i apropiada també per als més petits.



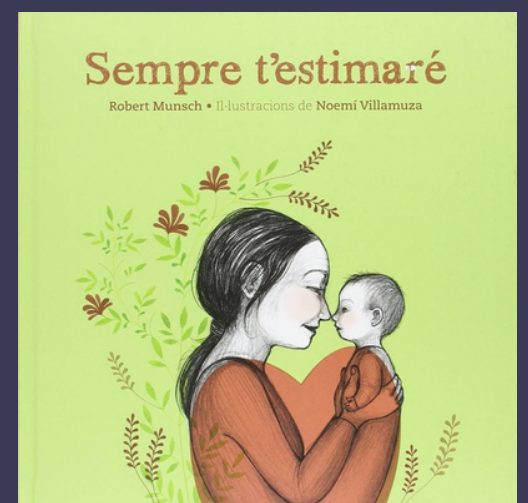
- On s'amaga l'avi? Isabel Palà: Un conte que ajudarà als més petits a entendre i posar paraules a la pèrdua d'un ésser estimat i que conté també recomanacions per ajudar als adults per acompanyar-los en el camí del dol.



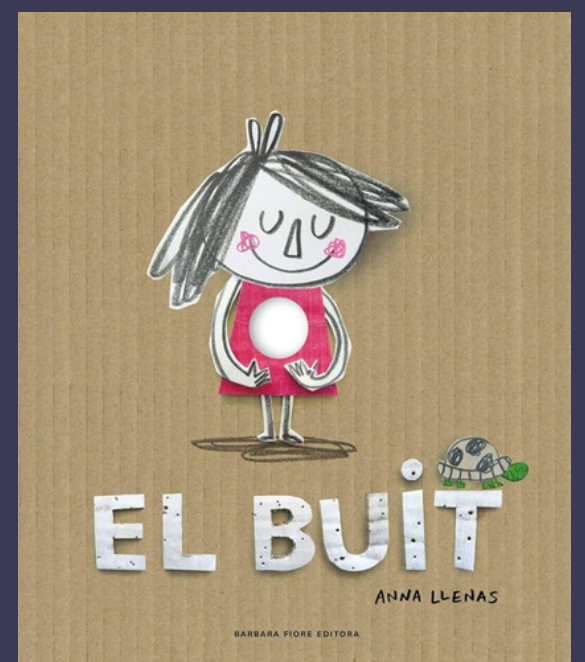
- T'estimaré Sempre, Petitó. Debi Gliori: Aquest senzill conte, dirigit als més petits, dóna a entendre que l'amor de les persones que ens estimen és incondicional.



- Sempre t'estimaré de Robert Munsch: Un clàssic que parla de l'amor incondicional entre una mare i el seu fill, que persisteix malgrat els canvis i el pas del temps. Aquest conte ofereix als infants una sensació de seguretat i confort en moments de pèrdua.



- El buit d'Anna Llenas: L'autora i il·lustradora ens proposa una metàfora visual per reflectir un sentiment molt difícil d'explicar. Un buit que la petita protagonista, mirará d'omplir de moltes maneres. Perquè la vida està plena de pèrdues, siguin grans o petites, però també de trobades, i aquest és un conte que ens parla de la resiliència i de la capacitat de sobreposar-se a l'adversitat.

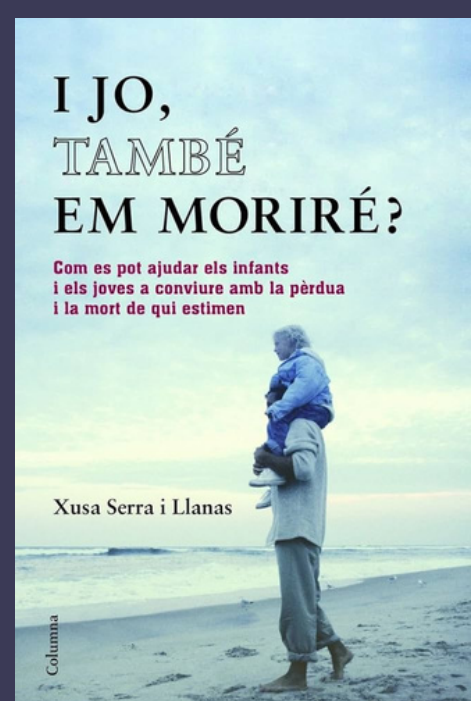
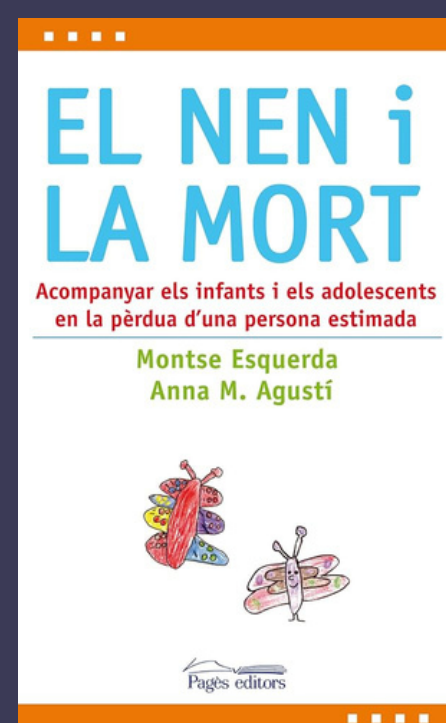


- No és fàcil, petit esquirol! d'Elisa Ramon: Aquest és un dels contes imprescindibles en qualsevol recull sobre el dol i la mort. Una història tendra i senzilla on el petit esquirol afronta la pèrdua de la seva mare. Sent una pena molt fonda i pensa que mai més tornarà a ser feliç. Però amb l'ajuda del pare descobrirà que la vida continua, i que l'amor l'ajudarà a tancar les ferides.



LECTURES PER A LES FAMÍLIES

- ¿Está la abuelita en el cielo? : cómo tratar la muerte y la tristeza con los niños de Heike Baum: El llibre ofereix idees per ajudar als nens a superar la mort d'un ésser estimat. Explica com els nens veuen el dol de diferent manera que els adults i que poden fer els pares i educadors per ajudar-los a superar aquesta tristesa.
- I ara, on és? Com ajudar als infants i adolescents a entendre la mort d'Immaculada Díaz Teba: Un llibre que ofereix recursos a pares i educadors per ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort i a afrontar el dol per la pèrdua d'algú estimat. L'autora, explica també com és la idea de la mort en cada etapa i quines són les reaccions habituals dels nens i els adolescents davant d'una pèrdua.
- El nen i la mort: com acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada de Montse Esquerda i Anna M. Agustí: Aquest llibre pretén explorar l'univers del nen en relació amb la mort i les seves reaccions davant de la pèrdua d'una persona estimada. Alhora, ofereix eines per poder acompanyar-lo i ajudar-lo a elaborar el dolor i les emocions que en aquests moments difícils està vivint.
- I jo, també em moriré? Com es pot ajudar els infants i els joves a conviure amb la pèrdua i la mort de qui estimem de Xusa Serra i Llanas: Ens dona les claus per ajudar els nostres fills a desenvolupar eines emocionals per afrontar una mort, una separació, una malaltia greu, i arribar a l'edat adulta sabent gestionar les pèrdues de qualsevol tipus.



RECURSOS PER A LES FAMÍLIES

Les famílies també necessiten suport i recursos per ajudar els seus infants a gestionar el dol. A continuació, es detallen alguns recursos útils:

- Línies d'ajuda: Hi ha diverses línies d'ajuda telefònica i webs especialitzades en suport al dol. Aquestes organitzacions ofereixen assistència immediata, consells i suport emocional per a famílies que estan passant per un procés de dol.
- Centres de suport al dol: Moltes comunitats disposen de centres especialitzats en suport al dol, que ofereixen teràpia, grups de suport i altres serveis. Aquests centres poden proporcionar un entorn segur i acollidor on les famílies poden trobar ajuda professional i compartir experiències amb altres que estan passant per situacions similars.

TANCAMENT

És important recordar que cada infant és únic i necessita el seu temps per processar el dol. La comunicació oberta i el suport emocional són claus per ajudar-los a navegar per aquesta experiència difícil. Cada infant reacciona de manera diferent, i és essencial estar atents a les seves necessitats individuals, respectant els seus sentiments i oferint-los un espai segur per expressar-se.

No dubteu a buscar ajuda professional si observeu que l'infant té dificultats per gestionar les seves emocions o si el dol interfereix significativament amb la seva vida diària. Psicòlegs infantils, consellers de dol i altres professionals de la salut mental poden proporcionar eines i suport addicional per ajudar l'infant a superar aquesta etapa.

Finalment, no oblideu cuidar-vos també com a adults. La vostra pròpia capacitat per gestionar el dol i el vostre benestar emocional són fonamentals per poder oferir el suport necessari als vostres infants. Junts, podeu trobar maneres de recordar i honorar els éssers estimats mentre continueu avançant amb resiliència i esperança.